

प्रमुख दत्तक्षेत्रे

अशी क्षेत्रमाला

पौराणिक अथवा ऐतिहासिक काळात ज्या ज्या ठिकाणी दत्तप्रभूंचे वास्तव्य झाले, त्यांच्या लीला झाल्या, त्यांच्या अवतारांची व भक्तांची कार्ये वाढली. त्यांचा निर्देश प्रसंगानुसार यापूर्वी अनेकदा आलेलाच आहे. आता या प्रकरणात दत्तात्रेयांच्या काही प्रमुख स्थानांचा संक्षेपाने परिचय करून घेऊ. संपूर्ण भारतात अनेक ठिकाणी दत्त व अनसूया आणि त्यांचे भक्त यांचा संबंध आलेला दिसतो. अवतारी पुरुषांच्या निमित्ताने काही नवी दत्तक्षेत्रे निर्माण झालेली दिसतात. दत्तांचा जन्म, त्यांची क्रीडा, त्यांचे स्नान, त्यांचे भस्मलेपन, त्यांचे भोजन, त्यांची निद्रा इत्यादीसाठीही विविध स्थाने प्रसिद्ध असल्याचे आपण पाहिले आहेच. दत्तभक्तांच्या आवडीनुसार दत्तांच्या अनेक सुबक मूर्ती अथवा पादुका यांचीही स्थापना अनेक ठिकाणी झालेली दिसते. अलीकडेही नित्य नवी सार्वजनिक अथवा खाजगी दत्तस्थाने निर्माण झालेली आहेत. त्या सर्वांचा आढावा घेऊन त्यांची सविस्तर माहिती देणे कितीही आवश्यक असले, तरी येथील जागेची मर्यादा लक्षात घेता काही महत्त्वाच्या दत्तक्षेत्रांचाच परिचय करून देणे शक्य होणार आहे. ज्यांची परंपरा फार मोठी व ज्यांना पौराणिक वा ऐतिहासिक महत्त्व अधिक आहे, त्यांची ओळख आधी करून घेऊ व नंतर काही नावाजलेल्या दत्तस्थानांचा निर्देश करू. गावोगाव स्थापन झालेल्या दत्तस्थानांची, दत्तप्रेमी मंडळींची, दत्तभक्तिकेंद्रांची माहिती कोणा तरी अभ्यासू साधकाने जमवून ठेवणे अगत्याचे आहे.

१. कुरवपूर

हे एक प्राचीन दत्तक्षेत्र क्षेत्र आंध्र राज्यात कृष्णा स्टेशनपासून १८ मैलांवर असून हे एका बेटावरच वसलेले आहे. श्रीपादवल्लभ या दत्तावताराचे हे तपःस्थान असून येथील एका गुहेत त्यांच्या पादुका व शिवलिंग आहे. गुरुद्विदशीला येथे मोठी यात्रा भरते. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींनी आपला एक चातुर्मास येथे

केला होता.

हे कुरवपूर म्हणजे २ मैल रूंद अशा कृष्णेच्या प्रवाहामध्ये एक बेट एक मैल लांब, अर्धा मैल रूंद असून एका टोकास श्रीपाददत्तमंदिर व दुसऱ्या टोकास गाव व मध्ये शेते आहेत. वल्लभेश ब्राह्मणाने सहस्र ब्राह्मणांना इच्छाभोजन देण्याचा आपला नवस श्रीपादअवतारसमाप्तीनंतरही केला; यावरून हा गाव निःसंशय बराच मोठा होता. हल्लीच्या आंध्र राज्यांतर्गत रायचूर जिल्हा व तालुक्यातील हे एक खेडे आहे. अग्रहर नावाच्या नाममंत्र उरलेल्या गावात कुरवपूर आहे. श्रीपादकाली ही दोनही गावे सुस्थितीत होती. श्रीपादमंदिरभागाची सरकारी दप्तरात हल्लीही 'अग्रहर गाव' म्हणून नोंद आहे. गेल्या खानेसुमारीत येथील जनसंख्येची नोंद पंधरा झाली आहे! अग्रहार बेचिराख होऊन मधून मधून इमारतींचे अवशेष दिसतात. कायम वास्तव्य म्हणजे मूलदेवता श्रीपादश्रीवल्लभ व त्यांच्या पुजाऱ्याचे घराणे व एका बहुजनाचे घर. कुरवपुरचे अग्रहर गाव म्हणजे हल्ली एवढेच !

येथे काहीही सामान मिळत नाही. प्रत्येक वस्तू १७-१८ मैल दूर असलेल्या रायचूरहून उन्हाळ्यात कृष्णेस उतार असल्यावेळी आणविली जाते. येथे रोज पहाटे, दुपारी व रात्री नौबत व चौघडा झडत तो नौबतखाना इंदूरच्या माजी महाराणी सौ. इंदिराबाईसाहेब यांनी बांधवला असून त्याच्या कायम खर्चाची व्यवस्थाही त्यांनीच केली आहे.

येथे एक ग्रंथालय असून श्री. वामनराव गुळवणी महाराजांनी आपण प्रकाशित केलेले श्रीटेंबेस्वामी महाराजांचे सर्व ग्रंथ ग्रंथालयास भेट दिलेले आहेत. इतरही ग्रंथकारांनी प्रसिद्ध केलेले काही ग्रंथ या ग्रंथालयास भेट दिलेले आहेत. 'श्रीपादश्रीवल्लभ ग्रंथालय' असे त्याचे नाव आहे.

(१) श्रीपादश्रीवल्लभजयंती (भाद्रपद शु. ४) (२) गुरुपौर्णिमा (भाद्रपद शु. १५) (३) विजया दशमी. (४) गुरुद्वादशी (आश्विन व. १२ श्रीपादश्रीवल्लभअवतारसमाप्ती) (५) दीपाराधना (कार्तिक शु. १) (६) श्रीदत्तजयंती (मार्गशीर्ष शु. १५) (७) श्रीनृसिंहसरस्वती जयंती (पौष शु. २) (८) महाशिवरात्र (९) वसंतपूजा (चैत्र-वैशाख) (१०) श्रावणी वगैरे उत्सव श्रींच्या मंदिरात होत असतात.

पहाटे पाच वाजता गर्भागाराचे द्वार उघडते. नंतर भूपाळ्या, काकडा होऊन देवाची वस्त्रे काढतात व स्नान, पूजा, सकाळी ९ ला अभिषेक, दुपारी १२ ला महापूजा, आरती, नैवेद्य, रात्री ७।। - ९।। आरती, शेजारती होते.

येथील कृष्णेचे पात्र अत्यंत खडकाळ व हत्तीएवढ्या शिलांनी परिपूर्ण असल्याने येथे नावा चालू

शकत नाहीत. त्यामुळे पावसाळ्यात सहसा कोणी येऊ शकत नाहीत. येणेच आवश्यक झाल्याचे दिसल्यास किनाऱ्यावरील ठराविक व सराईत पोहणाऱ्यांचे सहाय्य घेणे आवश्यक असते. सांगड भोपळ्यांची जोडी बांधून त्यावर सायकलस्वाराप्रमाणे बसविले जाते व त्या सांगाड्यास व प्रवाशास एक दोरी बांधून ती दोरी पोहणारा आपल्या कमरेस बांधून घेऊन पोहत पोहत प्रवाशात मंदिरात आणून सोडतो. अशक्त व स्त्रियांना असे नेता येत नाही, तेव्हा बाज उलटी करून त्यात प्रवासी बसविला जातो व बाजेच्या चारी खुरांना सांगडाभोपळे बांधून त्यांच्या दोऱ्या चौघे पोहणारे आपल्या कंबरांना बांधून घेऊन दोन मैल रुंदीची पूर आलेली नदी पाहून प्रवाशास मंदिरात सोडतात. इतके दिव्य करून तेथे जाणारे भक्त विरळाच! प्रत्येक माणसी यासाठी एक रूपया व बाज असल्यास पाच रूपये किमान द्यावे लागत. पूर्वी अडवून हवे तेवढे घेतले जात; पण श्रीटेंबेस्वामींनी वरील दर ठरवून दिलेले हल्ली प्रचारात आहेत. नदीत मोठाले व अणकुचीदार दगड असल्याने नदीस उतार असला तरी वाटाड्याच्या मदतीविना सुरक्षित मंदिर गाठणे महाकर्म कठीणच. अशा वेळी अंगावरचे सर्व कपडे डोईस गुंडाळून व सामान वाटाड्याकडे देऊन त्याचा हात धरूनच जावे लागते, तेव्हा माणसी कांही रूपये द्यावे लागतात. ही पावसाळा वा हिवाळ्यातील अडचण. उन्हाळ्यात जावे तर हा सर्व भाग शिलामय असल्याने तो तापून सतत उन्हाच्या वाफा निघत असतात व येथे तेव्हा येणाऱ्यास तपाग्नीसाधनाचे तप अनुभवावे लागते! एकंदर येथे येणे म्हणजे अग्निदिव्यच करणे होय. ज्याचे पूर्वसुकृत बळकट असते त्यासच ही यात्रा घडते हेच खरे! त्यामुळे यात्रेकरू येथे येणारे फारच कमी; स्थान मात्र अत्यंत जागृत आहे. येथे येण्याचे मार्गही फारसे माहीत नाहीत. श्रीगुरुचरित्रात श्रीपादश्रीवल्लभ कुरवपूर यांची माहिती येते तेवढीच.

येथे येण्याचे एकूण मार्ग तीन.

पहिला मार्ग: सोलापूर-गुंटकल ब्रॉडगेज रेल्वेने रायचूर स्टेशन गाठावे. रायचूर जिल्ह्याचे ठिकाण आहे. तेथे उतरून गावच्या गाजगार या शेवटच्या गल्लीनी फकीरया छावणी यांच्या धर्मशाळेत यावे. तेथे जाण्यास बसेस येथून जवळूनच सुटतात. इतर वाहनेही मिळतात. स्टेशनपासून ही धर्मशाळा अडीच मैल असून टांगा, रिक्शावाले ठरलेले भाडे घेतात. येथून कृष्णाकाठ अठरा मैल आहे. रायचूर ते गदवालची बस रायचूर सिटी सिनेमाजवळून सुटते. माणसी भाडे ठरलेले. या बसने यापलदिन्नी गावालगत उतरावे. तेथून चालत वा छकडी गाडीने अतकूर खेड्यास यावे, तेथे पूर्वीच्या उत्तरादी मठाच्या स्वामींच्या समाधी आहेत. मठही होता. तो पडून गेला. अवेळी येथे आल्यास उतरण्याची सोय येथे आहे. येथून चार फर्लागावर कृष्णाकाठ असून नदीपार करविणारे लोक येथेही आहेत. कृष्णेचे दोन प्रवाह येथून पार व्हावे लागतात. मात्र उन्हाळ्यातच हे लोक उपयोगाचे, पावसाळ्यात उपयोगी येणारे फक्त कुरूगड्डीचे लोक आधी पूजा - यात्रा कळविल्यास ते या लोकांना पाठवतात अथवा नदीकाठाने मोठी आरोळी ठोकल्यास ते लोक येतात.

दुसरा मार्ग: सोलापूर-गुंटकल या ब्रॉडगेज रेल्वेने रायचूरच्या अलीकडे कृष्णा नावाचे स्टेशन आहे. तेथे उतरल्यास (१) भागी गुंडप्पा शेटी आदवामी (२) रायचूर विश्वनाथ शेटी (३) रायचूर फकीरया छावणी व (४) हैदराबाद गोविंद नाईक अशा चौघांच्या धर्मशाळा असून त्यात शेवटची प्रशस्त आहे. यांखेरीज कृष्णाकाठी एक शिवालय व नजीकच दत्तमंदिरही आहे. संन्याशांना ही जागा चांगली आहे. येथील वस्ती बरीच असून वैदिक ब्राह्मणही पुष्कळ आहेत. **दिनकर्म करण्याकरता फार पुरातन लोक येथे येत असतात.**

येथे उतरल्यास येथून १५-१६ मैलांवर वसुपल्ली नावाचे खेडे कृष्णाकाठी आहे. तेथे मोटार सर्व्हिस नाही व बैलगाड्याही मिळणे मुष्कीलच. वाटेत एक मोठा ओढा असल्याने पावसाळ्यात हा मार्ग निरूपयोगीच. इतर वेळी वसपल्ली गाठल्यास तेथील अंबी प्रवाशास कृष्णा पार करून अग्रहार मंदिरास पोचवितात.

उत्तरेकडून येणाऱ्या प्रवाशांचे वरील दोन मार्ग झाले.

दक्षिणेकडील हैदराबादकडून येणाऱ्यांना हैदराबाद-कर्नुल-गुंटकल रेल्वेने देवरकदर स्टेशनला उतरावे लागते. तेथून मुखथल या महबूबनगर जिल्ह्यातील तालुक्याच्या ठिकाणापर्यंत बस सर्व्हिस आहे. येथून दहा मैलांवर असलेल्या पंचदेव-पाट अथवा पंचपाड या खेड्यास वाहनाने यावे लागते. येथून नावाडी कृष्णापार करून प्रवाशास कुरवपुरास नेतात.

मुखथल गावापासून दहा मैलांवर मधनगोड नावाचे खेडे आहे. या खेड्यापासून अर्ध्या मैलावर श्रीपादगुंडा नावाने ओळखली जाणारी एक मोठी शिला आहे. येथे या शिलेस पानवट्टल असून तेथे पादुका आहेत. यासभोवती सुन्दर मंदिर बांधलेले असून पुढे सभामंडप आहे. वल्लभेश ब्राह्मणाला चोरांनी ठार केलेले व श्रीपादवल्लभांनी प्रगट होऊन चोरांना मारून वल्लभ ब्राह्मणास जिवंत केले; तेच हे ठिकाण म्हणून दाखवले जाते.

२. नृसिंहवाडी

हे स्थान कृष्णापंचगंगेच्या संगमावर असून निसर्गरमणीय आहे. याची परमपवित्रता प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी श्रीनृसिंहसरस्वती दत्तमहाराज येणार आहेत, हे पूर्वीच योगसामर्थ्याने जाणून श्रीरामचंद्र योगीप्रभृती सत्पुरुषांनी या स्थानामध्ये येऊन तप करण्यास सुरूवात केली होती. अशा रमणीय व परमपवित्र स्थानामध्ये महाराज येऊन त्यांनीही हे स्थान आपली तपोभूमी बनविले. या ठिकाणी १२ वर्षे श्रीनृसिंहसरस्वतीस्वामी महाराजांनी तप केले. यामुळे हे स्थान सिद्धक्षेत्र म्हणून प्रसिद्धीस आले.

येथे कृष्णेच्या प्रवाहामध्ये शुक्ल, पापविनाशी, काम्य, सिद्ध, अमर, कोटि शक्ती आणि प्रयाग अशी प्रधान अष्टतीर्थे आहेत. त्यांचा महिमा फार मोठा आहे. कृष्णेचा महिमा 'कृष्णा विष्णु तनुः साक्षात्' अशा वचनाने वेदव्यासाने प्रकट केला आहे. साक्षात् विष्णूचे शरीररूप असलेली कृष्णा आणि शिवा, भद्रा, भोगावती, कुंभी व सरस्वती मिळून पंचगंगा अशा दोन पुण्यनद्यांचा येथे संगम आहे. हा संगम सर्व संगमांमध्ये श्रेष्ठ आहे. येथे औदुंबराच्या वृक्षाखाली श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराजांनी वास्तव्य केले म्हणूनच

औदुंबरः कल्पवृक्षः कामधेनुश्च संगमः ।

चिंतामणी गुरोः पादौ दुर्लभौ भुवनत्रये ॥

अशी या स्थानाची अपूर्व महती गायली आहे. येथे पूर्वेस अमरेश्वरी देवतांचे वास्तव्य, पश्चिमेस श्रीरामचंद्र स्वामी प्रभृती योगीजनांचे वास्तव्य, याप्रमाणे येथे दिव्यत्वाची सिद्धता आहे. या स्थानावर श्रीनृसिंहसरस्वती महाराज यांचे पूर्ण प्रेम आहे. येथेच कायम राहावे अशी त्यांची इच्छा होती; पण भक्तजनांच्या उद्धाराकरता प्रकट रूपाने गाणगापुरास जावे म्हणून गाणगापुरास जाण्यास महाराज तयार झाले; हे वृत्त येथील योगिनींना समजले. तेव्हा त्यांनी आम्हांस सोडून आपण जाऊ नये, येथेच राहावे, अशी कळकळीची प्रार्थना केली. त्यांना महाराजांनी आपले हृद्गत सांगून त्यांचे समाधान केले.

'हे स्थान प्रसिद्ध होईल, अखिल लोक याचे पूजन करतील. त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. तुम्ही त्यांना सहाय्य करा. मी येथेच राहतो. माझ्या मनोहर पादुका येथे मी स्थापन करतो. त्या पादुकांचे, तुमचे व औदुंबराचे पूजन जे करतील त्यांच्या सर्व कामना पूर्ण होतील.' असा वर त्यांनी योगिनींना दिला. याप्रमाणे येथे पादुका स्थापन केल्या व त्यांची निरंतर पूजा चालावी अशी व्यवस्था महाराजांनी स्वतः केली.

कलियुगामध्ये अन्य देव निद्रिस्ताप्रमाणे असतात, परंतु श्रीनृसिंहसरस्वती दत्तमहाराज हे सतत जागरूक आहेत. याप्रमाणे भाविकांना आज तसा अनुभव येत आहे व अनेक भक्तांचे मनोरथ पूर्ण होत आहेत. शिवाय ज्यांच्या कृपाप्रसादाच्या सुंदर फळांचा लाभ अनेकांना झालेला आहे व सध्या विशेष सज्जनांना ज्यांच्या अभावाची प्रचीती येत आहे, असे सर्वविश्रुत महामहिमशाली महात्मे श्रीनारायणस्वामी, गोविंदस्वामी, गोपाळस्वामी, मौनिस्वामी, ब्रह्मानंदस्वामी व टेंबेस्वामी प्रभृती सर्वसंगपरित्याग करून या ठिकाणी रममाण झाले व येथेच राहिले. त्यांचे पूजनही येथे नित्य होत आहे असे या स्थानाचे विशेष महत्त्व आहे.

श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराज या पुण्यमय तपोभूमीमध्ये वास्तव्य करीत असतानाच या

सिद्धस्थानामध्ये आपले स्वरूप स्थापन करावे व त्या द्वारा असंख्य भक्तजनांचे कल्याण व्हावे असे त्यांच्या मनात आले. भगवान् सत्यसंकल्प असल्यामुळे तेथे विलंब कशाचा ? त्याच वेळी आलास येथील षट्कर्मनिरत सदाचारसंपन्न ब्राह्मण म्हणजे पुजाऱ्यांचे पूर्वज वे. शा. सं. बहिरंभट हे दर्शनास आले. ते शिरोळास वृत्तीकरता जात येत असता, श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामी महाराजांना जाता येता नमस्कार करावा असा त्यांचा क्रम बरेच दिवस चालला होता. याप्रमाणे वे. शा. सं. बहिरंभट आले असता श्रीमहाराजांनी आपली इच्छा त्यांना सांगितली. आम्ही येथे आमच्या मनोहर पादुका स्थापन करतो आणि आपण त्यांचे अर्चन करावे. यापासून आपले व जगाचे कल्याण होणार आहे असे सांगितले.

त्यावेळी बहिरंभटजींना होय किंवा नाही असे काहीच उत्तर देता येईना. कारण होय म्हणावे तर आपले वय ८० वर्षांचे, आपल्या कुटुंबाचे वय ६० वर्षांचे, याशिवाय आपणांस मूलबाळ नाही; अशा परिस्थीत हे अर्चनाचे कार्य व तेही अरण्यात, तेव्हा ते न स्वीकारणे बरे असे त्यांना वाटले. पण श्रीमहाराजांचे तेजस्वी स्वरूप आणि प्रभाव पाहून व त्यांच्या मुखातून निघालेले कल्याणाचे उद्गार ऐकून नाही असेही म्हणवेना. शेवटी आपल्या कुटुंबाची संमती घेऊन काय ते चरणी निवेदन करतो असे त्यांनी सांगितले. या गोष्टीस महाराजांनीही संमती दिली. पण त्या दिवशी रात्री श्रीमहाराजांनी आपल्या सन्निध त्यांना ठेवून घेतले. उद्या सकाळी आपण जावे अशी आज्ञा त्यांना झाली; त्याप्रमाणे ते राहिले. पण त्यांच्या भार्येस रोजच्या क्रमाप्रमाणे पती न आल्यामुळे विशेष चिंता निर्माण झाली. तिने त्या वेळी आपली कुलदेवता जी एकवीरा तिची अनन्यभावाने प्रार्थना केली. नंतर ती निजली असता देवीने स्वप्नात येऊन तुझा पती श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराजांचे जवळ सुखरूप आहे, काही चिंता करू नको असे सांगितले. थोड्या वेळाने स्वप्नात संगमावर श्रीनृसिंहसरस्वती महाराजांचे सन्निध आपला पती असल्याचे तिला दिसले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी पतिराज गृही आले. रोजच्या क्रमाप्रमाणे पूजा वगैरे होऊन वैश्वदेव झाला. त्या वेळी अतिथी म्हणून एक योगी त्यांचे घरी आले. त्यांचे आदरातिथ्य त्यांनी केले. भोजन झाल्यावर योगीमहाराजांनी थोडी विश्रांती घेतली. त्या वेळी काल रात्री घरी न येण्याचे कारण सतीने विचारले. त्या वेळी त्या साध्वीने योगी सांगतील त्याप्रमाणे करावे असे उत्तर दिले. याप्रमाणे दोघांचे ठरले. योगीराज विश्रांती घेऊन उठल्यावर प्रश्न केला. योगीराज म्हणाले, 'महाराज, दत्तावतार श्रीनृसिंहसरस्वती आहेत. त्यांची आज्ञा आपण शिरसावंद्य मानावी. त्यातच आपले खरे कल्याण आहे.' इतके सांगून योगीराज निघून गेले. दुसरे दिवशी पतिपत्नी दोघेही दत्तगुरूंच्या दर्शनास आले.

गुरुमहाराजांनी पूर्वीचाच प्रश्न केला. आपण या स्थानाचे अर्चन केल्यास आपले कल्याण होणार

आहे; तरी आपण काय ते सांगा, असे महाराजांनी सांगितले. तथापि ते अरण्यातील स्थान पाहून होय नाही यांपैकी स्पष्ट असे काहीच उत्तर येईना. त्यावेळी परमकृपाळू महाराजांनी आपले दिव्य असे त्रिमूर्तिस्वरूप त्यांना दाखविले. त्याबरोबर मात्र त्यांची विलक्षण श्रद्धा त्यांच्यावर बसली व त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अर्चनाचे कार्य मोठ्या आनंदाने त्यांनी स्वीकारले. तेथे महाराजांनी आपल्या मनोहर पादुकांची स्थापना केली. महाराजांच्या समक्ष बहिरंभटजींनी त्या पादुकांची मनोभावाने पूजा केली. ती पाहून श्रीगुरुंना समाधान झाले. पूजेचे सर्व नियम श्रीगुरुमहाराजांनी त्यांना सांगितले. आपणांस एक मुलगा होईल व त्यास चार मुलगे होतील व त्यांचा वंश या औदुंबरवृक्षाच्या फळाप्रमाणे विस्तार पावेल असा आशीर्वाद दिला. आपणांस संतती झाल्यावर येथे राहून पूजा करावी. तोपर्यंत आपण आपल्या गावात राहावे. व पूजेच्यावेळी येऊन पूजा करावी, असे सांगितले. थोड्याच दिवसांत महाराजांच्या आशीर्वादाप्रमाणे बहिरंभटजीस मुलगा झाला. त्याचे नाव महाराजांच्या अनुज्ञेने श्रीपाद असे ठेवले. काही काळाने महाराज गाणगापुरास गेले. त्यांच्या आशीर्वचनाप्रमाणे त्यास चार पुत्र झाले. महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे ते कुटुंब येथे येऊन राहिले व नियमाने मंत्रपूर्वक, भक्तिपूर्वक पूजन करण्याचा क्रम त्याने सुरू केला. त्यामुळे भगवान् प्रसन्न झाले. या स्थानाचे ऐश्वर्य सर्व प्रकारांनी वाढत गेले. त्या चार पुत्रांचा वंश म्हणजे हल्लीच्या पुजाऱ्यांचे चार फड होत. त्यांच्याकडून पूजेचा क्रम अव्याहत चालू आहे. येथे नेहमीच यात्रेचे स्वरूप असते. अनेक भाविक दर्शनास प्रत्यही येत असतात. असंख्य लोकांचे मनोरथ येथे पूर्ण होतात. येथे आश्विन वद्य १२ स. गुरुद्वादशीचा मोठा उत्सव होतो. त्याप्रमाणे मार्गशीर्ष पौर्णिमेस दत्तजयंतीचा उत्सव होतो. माघ पौर्णिमेसून माघ पंचमीपर्यंत गोपाळकाल्याचा उत्सव होतो. याप्रमाणे येथील उत्सवाचे दिवस असतात. प्रत्येक शनिवारी पंचक्रोशीतील भक्त दर्शनास येतात. त्याहीपेक्षा अधिक लोक प्रत्येक पौर्णिमेस येऊन पूजा पालखी वगैरे पाहून संतुष्ट होतात. आजही श्रींच्या पूजनादिकांनी आपले मनोरथ पूर्ण करून घेतात, असे हे जागरूक स्थान आहे.

३. औदुंबर

हे एक प्रसिद्ध दत्तक्षेत्र मिरजेच्या अलीकडील भिलवडी स्टेशनपासून चार मैलांवर आहे. श्रीनरसिंहसरस्वतींचे वैराग्य आणि विद्वता पाहून अनेक साधु-संन्यासी-साधक त्यांच्याकडे येत व त्यांच्या सहवासाने - सदुपदेशाने कृतार्थ होत. नरसिंहसरस्वतींनी भारतातील सर्व यात्रा केल्या. अनेकांचा उद्धार केला. पुढे त्यांनी तपश्चर्येसाठी निवडली ती तीन स्थाने औदुंबर, नरसिंहवाडी आणि गाणगापूर. औदुंबर प्रशांत कृष्णाप्रवाहात असलेले सिद्धस्थान, पैलतीरी आद्य शाक्तिपाठ - श्रीभुवनेश्वराचे वास्तव्य आणि औदुंबर वृक्षांची राई, यांमुळे श्रीगुरुंचे येथे प्रथम आगमन झाले.

आले भिल्लवडी ग्रामासी । भुवनेश्वरीं सन्निधेसी ।।

कृष्णा पश्चिम तटाकेसी । औदुंबर छायां परियेसा ।।

कृष्णाकाठी औदुंबरवृक्षाच्या घनदाट छायेत श्रीगुरुंनी गुप्तपणे वास्तव्य केले. पण कस्तुरीचा सौरभ लपून थोडाच राहणार ! श्रीगुरुंचा गुप्त वास प्रगट केला भिलवडीच्या भुवनेश्वरीने.

हे स्थान अंकलखोप गावाखाली असलेले, अंकलखोप जोशी मंडळी - दररोज येथे येऊन श्रीगुरुपादुकांची पूजा करीत असत. नंतर ही मंडळी गुरुपादुकांसन्निधच राहून पूजाअर्चा करू लागली. हीच येथील पुजारी मंडळी. श्रीगुरुपादुकांची उपासना - सेवा या योगे हजारो भाविक दुःखमुक्त होत आहेत.

अशा पावन स्थळी साधुसंत आले नाहीत तरच नवल. जनार्दनस्वामी व एकनाथ महाराज हे या ठिकाणी येऊन गेले. त्यांना येथे श्रीदत्तगुरुंचे दर्शन झाले.

इ. स. १८२६ च्या सुमारास गिरनार पर्वतावरून महान तपस्वी ब्रह्मानंदस्वामी औदुंबरी आले होते. त्यांनी येथे तपश्चर्या केली. त्यांचा मठ व समाधी येथे आहे. त्यांची शिष्यपरंपराही येथे असून मठाधिकारी म्हणून श्रीपूर्णानंदमहाराज येथे असत.

सन १९५२ साली कर्नाटकातील एक अग्निहोत्री साधक येथे आले. त्यांनी औदुंबरीच संन्यासदीक्षा घेतली. नाव घेतले श्रीनारायण नंदतीर्थ. दत्तगुरुंच्या आज्ञेने त्यांनी औदुंबरीच कायमचे वास्तव्य केले. तिन्ही त्रिकाळ स्नान, जप, योगसाधना असा त्यांचा काळ जाई. औदुंबरी त्यांच्या तपश्चर्येसाठी त्यांच्या भक्तमंडळींनी एक नवीन मठ उभारला आहे. महाराजांना योगसाधनेसाठी गुहाही बनविली.

त्यांचे गुरु श्रीशिवानंद यती यांच्या पादुकांची नित्य पूजा ते करीत असत. सन १९६७ च्या दत्तजयंतीस भक्तमंडळींच्याकडून मठाच्या आवारातच मंदिर बांधवून येथे गुरुपादुकांची स्थापना त्यांनी करविली आणि पुढे दोनच महिन्यांची माघ वद्य प्रतिपदेस श्रीनरसिंहसरस्वतींच्या निर्याणदिनी श्रीनारायणनंदतीर्थ स्वामींनीही येथे महानिर्वाण केले, समाधी घेतली. मठात गुरुपादुकांच्या मंदिरासमोरच नारायण महाराजांचीही समाधी आता बांधली आहे. महाराजांचेच आज्ञेवरून या मठास त्यांचे मोक्षगुरु श्रीशिवानंद आणि संन्यासदीक्षागुरु श्रीशंकरानंद यांचे नाव म्हणजे श्रीशिवशंकरानंदआश्रम असे नाव मठास दिले आहे. श्रीनारायणनंदतीर्थ स्वामींच्यामुळे या स्थानास पुन्हा महत्त्व आले.

औदुंबरी खालीलप्रमाणे उत्सव होत असतात

- (१) चैत्र शु. प्रतिपदा ते ज्येष्ठ शु. दशमी पर्यंत सत्तर दिवस श्रीनरसिंहसरस्वतींच्या पादुकांवर गंधलेपन व पंचपक्कानांचा नैवेद्य असतो.
- (२) चैत्र व. प्रतिपदा ते पंचमी अखेर पाच दिवस कृष्णामाईचा उत्सव होतो.
- (३) आश्विन व. द्वादशी (गुरुद्वादशी) श्रीपादश्रीवल्लभांचा उत्सव व भंडारा होतो.
- (४) मार्गशीर्ष शु. पौर्णिमा (दत्तजयंती) या दिवशी श्रीदत्तजन्मोत्सव होतो. दुसरे दिवशी भंडारा होतो.
- (५) पौष शु. द्वितीया श्रीनरसिंहसरस्वती जन्मोत्सव साजरा होतो. भंडारा होतो.
- (६) माघ व. प्रतिपदा ते पंचमीपर्यंत श्रीनरसिंहसरस्वतीउत्सव मोठ्या थाटाचा होतो. माघ व. पंचमीस मोठी यात्रा भरते - भंडारा होतो.
- (७) महाशिवरात्रीस मोठी यात्रा भरते.
- (८) दर शनिवारी व पौर्णिमेस श्रींची पालखीतून मिरवणूक निघते.

पहाटे ५ वाजता मंगलप्रभाती पक्षी गाऊ लागतात, मंजुळ घंटानाद होतो. दत्तगुरुंना जागृत करण्यासाठी भक्तजन भूपाळ्या गातात. मग काकडआरती होते. अशा रीतीने दर दिवशी कार्यक्रमास गोड प्रारंभ होतो.

सूर्योदयी मंगल आरती होते.

दुपारी १२ वाजता श्रीपादुकांची षोडशोपचार महापूजा व महानैवेद्य होतो.

दररोज संध्याकाळी सायंपूजेनंतर धूप पडतो व नित्याच्या आरत्यांच्या कार्यक्रमास प्रारंभ होतो.

दर शनिवारी व पौर्णिमेस पालखीचा सोहळा असतो. पालखी नसेल त्या दिवशी इंदुकोटि अष्टक म्हणून तीन प्रदक्षिणा करतात. रोज या वेळी तीर्थप्रसाद वाटतात. संध्याकाळी २-३ तास असा कार्यक्रम चालतो नंतर शेजारती होते.

४. गाणगापूर

श्रीनृसिंहसरस्वतींची अनुष्ठानभूमी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या गाणगापूर क्षेत्राची ओढ दत्तभक्तांना अनेकदा असते. हे दत्तक्षेत्र मध्यरेल्वेच्या मुंबई-चेन्नई मार्गावर मुंबईपासून ५०० किलोमीटर अंतरावर आहे. सोलापूर व गुलबर्गा या दोन स्टेशनांच्या मध्ये गाणगापूररोड नावाचे एक स्टेशन आहे. येथून क्षेत्र गाणगापूर सुमारे चौदा मैलांवर आहे. भीमा - अमरजा या नद्यांच्या संगमावर असलेल्या या क्षेत्राचा उल्लेख पुराणातून 'गंधर्वपूर' म्हणून येतो. या क्षेत्रात नृसिंहसरस्वतींचा निवास सुमारे दोन तपांपर्यंत असल्याने

दत्तपंथीयांत याला फारच महत्त्व आहे. 'म्हणे सरस्वती गंगाधर । क्षेत्र थोर गाणगापूर । तीर्थे असतीं अपरंपार । आचरा तुम्ही भक्तीनें ।।' असा या क्षेत्राचा महिमा गुरुचरित्रकारानेही वर्णन केला आहे.

गाणगापूर येथील भक्तांना अत्यंत प्रिय स्थान म्हणजे श्रीगुरुंचा मठ अथवा निर्गुण पादुकामंदिर हे होय. या मठाचे स्वरूप मंदिरासारखे नसून मोठ्या धाब्याच्या घरासारखे आहे. पूर्वेस व पश्चिमेस मठास महाद्वारे आहेत. पश्चिमद्वारावर नगरखाना आहे. मठाच्या पूर्वेस महादेव, दक्षिणेस औदुंबर, त्याखाली गणपती, महादेव व पार्वती यांच्या मूर्ती आहेत. पश्चिमेस अश्वत्थ वृक्ष आहे. या वृक्षाच्या भोवती नागनाथ, मारूती व तुळशीवृंदावन आहे. मठाभोवतीच्या ओवऱ्यांत सेवेकरी व साधक अनुष्ठानास बसतात. मठाच्या दक्षिणभागात उत्तराभिमुख असा श्रीगुरुपादुकांचा गाभारा असून त्याच्यासमोर उत्तम फरशी केलेला सभामंडप आहे. गाभाऱ्याच्या उजव्या हाताला दरवाजा आहे. येथून आत गेल्यावर गाभारा पश्चिमाभिमुख असल्याचे ध्यानात येते. तेथेच एका कोनाड्यात चिंतामणीची वालुकामय मूर्ती स्वतः नृसिंहसरस्वतींनी स्थापना केलेली आहे. या गणेशाच्या बाजूस पश्चिमाभिमुख अशा दारातून ओणवे होऊन प्रवेश करता येतो. लहानशा झरोक्यातून डोकावल्यावर पश्चिमाभिमुख अवस्थेत आसनस्थ अशा त्रिमूर्तीचे मनोहर दर्शन घडते. या आसनावरच श्रीगुरुंच्या पादुका ठेवलेल्या असून त्यांना 'निर्गुण पादुका' अशी संज्ञा आहे. या पादुका शिळेवर कोरलेल्या नसून सुट्या आहेत. या निर्गुण पादुका चांदीच्या पत्र्याने मढविलेल्या पेटीत बंद करून ठेवलेल्या असतात. दर्शनासाठी ठेविलेल्या या पादुका चांदीच्या पत्र्याच्या वेष्टनातच असतात. कोणासही त्यांना स्पर्श करता येत नाही. श्रीगुरुंच्या पूजेतील बाण, दहा शाळीग्राम, तीन स्फटिकांचे लिंग यांचाही निवास येथे आहे. निर्गुण पादुकांत दत्तात्रेयांचे वास्तव्य असते. अनेकांना यासंबंधीचा साक्षात्कार झालेला आहे. श्रीगुरु देहातीत, गुणरूपातीत होऊन निर्गुणस्वरूप बनले म्हणून या पादुकांना 'निर्गुण पादुका' असे नाव मिळाले आहे.

गाणगापूरच्या नैर्ऋत्य दिशेला दीड मैलावर भीमा व अमरजा यांचे संगमस्थान आहे. भागीरथीकुंडापासून दोन फर्लांगांवर श्रीगुरुंचे विश्रांतिस्थान आहे. शूद्र भक्त पर्वतेश्वर याच्या शेतात हे स्थान असून या शूद्र शेतकऱ्याची कथा गुरुचरित्राच्या ४७ व्या अध्यायात आलेली आहे. संगमाजवळच भस्माचा डोंगर आहे. श्रीगुरुंच्या अनुष्ठानस्थानाच्या पूर्वेस उत्तरवाहिनी भीमा व दक्षिणेस पूर्ववाहिनी अमरजा या दोन नद्यांचा संगम आग्नेय दिशेस झाला आहे. पश्चिमेस अनादी संगमेश्वराचे देवालय आहे. श्रीगुरुंच्या अनुष्ठानस्थानावर बाळासाहेब रास्ते यांनी एक मंदिर बांधून तेथील अश्वत्थ वृक्षाखाली पादुकांची स्थापना केली आहे. भीमातीरावर नरहरी ब्राह्मणास कुष्ठरोगपरिहारासाठी औदुंबराचे शुष्क काष्ठ पल्लवित होईपर्यंत सेवा करण्याची आज्ञा श्रीगुरुंनी त्याला केली होती. तो औदुंबरवृक्ष आज तेथे

नसला तरी तेथील पादुका अश्वत्थवृक्षाखाली स्थापन झाल्या आहेत.

पादुकामंदिर व संगम यांखेरीज यात्रेकरुंना सर्व तीर्थांचे पुण्य प्राप्त करून देणारी आणखी आठ तीर्थे महत्त्वाची वाटतात. (१) प्रत्यक्ष संगमात असलेल्या षट्कुळतीर्थांचा महिमा प्रयागसारखा आहे. (२) नृसिंह उर्फ मनोरथतीर्थ संगमावरील मंदिरासमोर असून येथे स्नान करून संगमेश्वरी पूजा केल्यास श्रीशैल्यमल्लिकार्जुनाची पूजा केल्याचे श्रेय मिळते. (३) भागीरथी उर्फ वाराणसीतीर्थात स्नान केल्याने काशीच्या माणिकर्णिकेत स्नान केल्याचे पुण्य लाभते. (४) पापविनाशी तीर्थात स्नान केल्यास मनुष्य सर्व पापांपासून मुक्त होतो, श्रीगुरुंची बहीण रत्नाबाई हिला कुष्ठरोग झाला होता. या तीर्थात स्नान केल्याने ती मुक्त झाल्याची कथा गुरुचरित्रात आहे. 'सिद्ध म्हणे नामधारकासी । आम्हीं देखिलें दृष्टीसी । स्नान करितां त्रिरात्रीसी । कुष्ठ तिंचे पारहारिलें ।। ऐसें प्रख्यात तीर्थ देखा । नाम पापविनाशी ऐका । जे स्नान करिती मग मठी बांधोन । तीर्था सन्निध अवधारा ।।' असा या तीर्थाचा महिमा आहे. (५) कोटीतीर्थात स्नान केल्यास सर्व तीर्थात स्नान केल्याचे श्रेय मिळते. (६) रूद्रपादतीर्थात स्नान केल्यावर तेथील केशवदेवाजी पूजा केल्यास द्वारकेच्या यात्रेचे पुण्य पदरी पडते. 'तया तीर्था स्नान करितां । पतित होती ज्ञानवंता ।। अस्थि होती चक्रांकिता । द्वारावती समान देखा ।।' अशी याची महती आहे. (७) गावाच्या पूर्वेस दोन फर्लांगावर श्रीकलेश्वराच्या मंदिरासमोर मन्मथतीर्थ असून तेथे स्नान करून कलेश्वराची पूजा केल्यास गोकर्णमहाबळेश्वराची पूजा केल्याचे श्रेय मिळते.

गाणगापूरच्या पूर्वेसच दोन मैलांवर कलेश्वर नावाचे एक शिवस्थान आहे. उत्तरेस तंतुकेश्वराचे स्थान आहे. नरहरी कवीश्वराचा कलेश्वराशी व तंतिकाचा तंतुकेश्वराशी असलेला संबंध गुरुचरित्रात स्पष्टपणे वर्णन केला आहे. अलीकडच्या काळात श्रीसच्चिदानंदसरस्वती उर्फ इटगा स्वामी यांनी गाणगापुराजवळ इटगापुरी येथे समाधी घेतली होती. त्यांची धर्मशाळा गाणगापुराच आहे. वासुदेवानंदसरस्वती, वासुदेव बळवंत फडके अशा काही दत्तभक्तांचा संबंध गाणगापुराशी होता. अनेकांना येथे साक्षात्कार झाला आहे. अनेकांच्या व्याधी येथे राहून, अनुष्ठान करून दूर झाल्या आहेत. दर गुरुवारी पालखीचा दिवस असतो. वर्षप्रतिपदा, नृसिंहजयंती, भीमापूजन, यतिपूजन, गणेशचतुर्थी, विजयादशमी, रामचंद्रमहाराज गोबुरकर पुण्यतिथी, गुरुद्वादशी, नरकचतुर्दशी, दत्तजयंती, नृसिंहसरस्वतीजन्मोत्सव, माघी नवरात्र, शिवरात्र इत्यादी उत्सवसमारंभ गाणगापुरास होत असतात.

५. अक्कलकोट

गाणगापूरच्या जवळच आणखी एक प्रसिद्ध दत्तस्थान म्हणजे अक्कलकोट हे होय. सदगुरुस्वामी

समर्थांच्या मुळे अक्कलकोटची महति सर्वत्र झाली. स्वामी समर्थ हेही दत्ताचे अवतार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. सोलापूर - गुलबर्गा या रेल्वेमार्गावर हे स्टेशन असून येथून पाच मैलांवर अक्कलकोट आहे. सोलापूरहून दोन तासांत बसने जाता येते. सन १८५७ च्या सुमारास स्वामी समर्थ हे अक्कलकोटास आल्यापासून त्यांचा लौकिक सर्वत्र पसरला. साक्षात् श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामी म्हणजेच स्वामी समर्थ असल्याचा अनुभव असल्याने व स्वामींच्या विविध लीलांमुळे दत्तभक्तांना या स्थानाचे महत्त्व विशेष वाटते. अक्कलकोटास स्वामींचे वास्तव्य सुमारे दोन तपे होते. या अवधीत त्यांनी अनेक चमत्कार करून अनेकांच्या व्याधी दूर केल्या. अनेकांना सन्मार्गास लावले.

स्वामींच्या दर्शनास हिंदू, मुसलमान, पार्शी, ख्रिश्चन अशा साऱ्या धर्मांचे लोक येत असल्याने स्वामींना दत्तपंथीयांत एक आगळेच महत्त्व प्राप्त झाले होते. मुंबई, बडोदे, पुणे अशा विविध ठिकाणी अक्कलकोटकरांच्या पादुका स्थापन होऊन मठविस्तार झालेला दिसतो. खुद्द अक्कलकोटातही स्वामींच्या वास्तव्याच्या व प्रभावाच्या खुणा जागोजागी दृष्टीस पडतात. पेठेतील समाधीमठ हा स्वामींच्या अवतारकाळीच बांधण्यात आला. त्यावेळी अक्कलकोट हे संस्थान होते. तेथील एका अधिकाऱ्याची व्याधी दूर होण्यासाठी स्वामींची कृपा प्रकट झाली. त्या अधिकाऱ्याने आपल्या हातातील हिऱ्याची अंगठी स्वामींपुढे ठेविली. चोळप्पांनी ती उचलली व ती विकून आलेल्या पैशांत हा मठ समाधीच्या गुहेसहित बांधला. या मठाच्या गर्भागारात गणपती, देवी, शिवलिंग इत्यादी दैवते आहेत. वडाखालच्या मठाच्या जागी श्रीस्वामींचे कायमचे स्थान असायचे. सन १९२० - २१ साली हा मठ पंचकमिटीने बांधला. या मठातील खाऱ्या पाण्याची विहिर स्वामींच्या कृपेने गोड्या पाण्याची झाली. श्रीबाळप्पामहाराज मठ हाही गावातच आहे. स्वामींनी बाळप्पांना पादुका दिल्या व मठ बांधून आपली परंपरा निर्माण केली. श्रीगंगाधरमहाराज व त्यांच्या नंतर श्रीगजाननमहाराज मठाची परंपरा समर्थपणे सांभाळीत.

अक्कलकोट येथील आणखी एक मठ जोशीबुवांचा म्हणून प्रसिद्ध आहे. स्टेटचे कारभारी चिंतोपंत टोळ यांचे सहस्रतुलसीदल वाहण्याचे कार्य अखंड चालावे म्हणून समर्थांनी आपली पावले एका पाटावर उमटविली व तो पाट त्या पादुकांसह भक्तांच्या स्वाधीन केला. हा पाट व त्यावर उमटलेली पावले या मठात आहेत. राजे रायरायन हे हैद्राबाद येथील एक मोठे जहागिरदार होते. त्यांचा क्षयरोग स्वामींच्या कृपेने बरा झाला. त्यांना मुलगाही झाला. स्वामींच्या लाभाप्रीत्यर्थ त्यांनी एक मठ बांधून तेथे स्वामींच्या पादुका स्थापन केल्या. गावाच्या बाजारभागात रस्त्यावर एकमुखी दत्ताचे एक स्थान आहे. गावात विनायकाचेही एक प्राचीन मंदिर आहे. अक्कलकोटची महती गाताना प्रसिद्ध अंध विभूती गुलाबरावमहाराज यांनी म्हटले आहे, 'अक्कलकोट ग्राम कलियुगीं काशी । जिवंत कैलासीं लोक सारे ।। स्वामी विश्वेश्वर दत्तात्रेयरूप । महिमा अमूप वर्णवेना ।।'

६. कारंजा

थोर दत्तावतारी नृसिंहसरस्वतींचे जन्मस्थान म्हणून करंजनगरी वा कारंजा या शहराची प्रसिद्धी आहे. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती व श्रीब्रह्मानंदसरस्वतीस्वामी यांच्या प्रयत्नाने श्रीगुरुंच्या या जन्मस्थानाची महती सर्व दत्तभक्तांना पटलेली दिसे. विदर्भातील अकोला जिल्ह्यातील मूर्तिजापूर - यवतमाळ या रेल्वेस्त्यावर कारंजा हे स्टेशन आहे. साठ सत्तर हजार लोकसंख्येच्या या गावी चांगली बाजारपेठ असून गुरुमंदिरामुळे दत्तभक्तांनाही ते प्रिय झाले आहे. प्राचीन काळातही या क्षेत्राचे महत्त्व वर्णन केले आहे. करंजमुनींनी या ठिकाणी पाण्यासाठी तलाव खणण्यास सुरुवात केल्याची कथा आहे. या क्षेत्रात गंगा व यमुना यांचे वास्तव्य बिंदुमती नावाच्या कुंडात असून येथून पुढे बेंबळा नदी वाहते. याच क्षेत्रात यक्षमाता यक्षिणीदेवीचेही वास्तव्य असल्याचे सांगतात. करंजमुनींच्या प्रभावाने गरुडापासून शेषनागास संरक्षण येथेच मिळाल्यामुळे या क्षेत्रास 'शेषांकित क्षेत्र' असेही नाव आहे. येथील नागेश्वराच्या पूजनामुळे कधीही विषबाधा होत नाही असे सांगतात.

याच करंजनगरीत श्रीनृसिंहसरस्वती शके १३०० च्या सुमारास जन्मास आले. श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाचा शोध अलीकडेच लागला. सन १९०५ मध्ये वासुदेवानंदसरस्वतींनी या नगरीत वास्तव्य श्रीराममंदिरात केले होते. सध्याच्या गुरुमंदिराशेजारी घुडे यांचा वाडा आहे. बाळकृष्ण श्रीधर घुडे यांनी नगरनाईक काळे यांच्याकडून हा वाडा सन १८८० च्या सुमारास विकत घेतला. काळे यांचे वंशज सध्या काशीस असतात. यांपैकी कोणालाच श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाची कल्पना नव्हती. हा वाडा चार मजली, भव्य व प्रेक्षणीय आहे. जमिनीखाली तीन मजली भुयार आहे. भिंतीची रूंदी चार फुटांपासून सहा फुटांपर्यंत आहे. दुसऱ्या मजल्यावर श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाची जागा आहे. या वाड्याच्या शेजारच्या जुन्या माडीवर एक रात्र राहण्याचा योग आला असता श्रीवासुदेवानंदांना श्रीगुरुंच्या वास्तव्याचा अंदाज आला. बापूसाहेब घुडे यांच्या वाड्यातील भिंतीत एक नृसिंहस्थान असून तेथे संन्यासीवेषातल्या व्यक्तीचा अदृश्य निवास असल्याचे त्यांच्या कानी आले. काहीजणांना या यतीचे दर्शन झाले होते. 'माझे वास्तव्य येथेच आहे' असा दृष्टांतही त्यांना झाला. अण्णासाहेब पटवर्धन यांनीही या कामी लक्ष घातले.

सन १९२० - २१ मध्ये श्रीलीलादत्त उर्फ ब्रह्मीभूत ब्रह्मानंदसरस्वती यांनाही या स्थानाची ओढ लागून येथे गुरुमंदिर उभारावे अशी प्रेरणा झाली. त्यांना तेथे स्थापन करण्यासाठी, निर्गुण पादुकाही मिळाल्या. श्रीगुरुंचे मंदिर, त्यांची मूर्ती, त्यांच्या पादुका यांची सिद्धता होऊन सन १९३४ च्या सुमारास आणखी एका या जुन्या दत्तक्षेत्राची नव्याने निर्मिती झाली. श्रीदीक्षितस्वामींनीही या कामी बरेच लक्ष घातले. दत्तात्रेय, चिंतामणी गणपती, काशीविश्वेश्वर, गुरुपादुका इत्यादींच्या दर्शनाची सोय झाली.

गुरुमंदिरातील मूर्ती अतिशय रम्य व बालसंन्यासी रूपातली आहे. येथेही नृसिंहसरस्वतींचा वा दत्तात्रेयांचा साक्षात्कार अनेकदा साधकांना झालेला आहे.

श्रीगुरुंच्या मंदिरापासून जवळच कामाक्षी व एकवीरा यांची मंदिरे आहेत. गावाच्या दक्षिणेस एक मैलाच्या परिसरात ऋषितलाव असून कमळांनी व ऑस्ट्रेलियन पानकोंबड्यांनी हा शोभिवंत दिसतो. कामाक्षी देवीच्या कृपाप्रसादामुळे करंज ऋषींनी या तलावाची निर्मिती केल्याची कथा 'करंज - माहात्म्य' या नावाच्या प्राकृत ग्रंथात आहे. याच ठिकाणी बेंबळा नदीचा उगम दत्तमंदिराजवळ आहे. गरूड एकदा गंगा व यमुना यांना स्वर्गातून घेऊन येत असताना त्यातला एक बिंदू जेथे पडला, त्या जागेस बिंदुतीर्थ असे नाव असून तेथूनच बिंदुमती अथवा बेंबळा नदी प्रवाहित होते. या तीर्थापासून जवळच बालसमुद्र अथवा चंद्रतलाव आहे. चंद्राने गुरुपत्नीशी व्यभिचार केल्याने त्याच्या अंगाचा दाह होत राहिला. त्याने तपाचरण करून कामाक्षीची व महादेवाची प्रार्थना केली. ज्या डबक्यात त्याने स्नान करून आपल्या अंगाचा दाह शमविला, त्यास चंद्रतलाव असे नाव मिळाले. याच्या काठावरील महादेवास चंद्रेश्वर म्हणतात.

७. माहूर

मराठवाड्यातील नांदेड जिल्हा, किनवट तालुका येथील माहूरगडावर श्रीदत्तात्रेय, श्रीरेणुका, अनसूया इत्यादींचा निवास असल्याने दत्तभक्तांना माहूरची ओढ नेहमीच असते. माहूरगड हा सह्याद्रीचा भाग असून येथे दत्तात्रेय निद्रेसाठी येतात असा समज आहे. स्कंदपुराणातील सह्याद्रिखंडात रेणुकामाहात्म्य आणि कालिकाखंडात आमली (माहूर) - माहात्म्य अशा दोन कथा आल्या आहेत. ब्रह्मदेवास सृष्टीच्या अगोदर हे क्षेत्र सात कोस लांब व सात कोस रुंद अशा विस्तृत प्रमाणावर निर्माण केले. या क्षेत्राला चार दरवाजे आहेत. (१) पूर्वेकडील हाटकेश्वर असून येथे बंजरा नदीवर धबधबा आहे. (२) दक्षिणेस पैनगंगेच्या काठी फुलसावंगी गावाजवळ एका टेकडीवर विमलेश्वराचे स्थान आहे. (३) पश्चिमेस इजनी गावाजवळच्या पहाडात दर्दरेश्वर आहे. (४) उत्तरेकडे सिद्धेश्वर व कापेश्वर अशी स्थाने आहेत.

माहूर अथवा मातापूर या क्षेत्राच्या तीनही बाजूंनी पैनगंगा नदी वाहते. नदी ओलांडून गेल्यावर दोनचार मैलांवर पहाडच्या पायथ्याशी माहूरक्षेत्र हे गाव आहे. रेणुकामाता, दत्तात्रेय व अनसूया यांची शिखरे गावाच्या पार्श्वभूमीस लागून स्वतंत्रपणे आहेत. पैनगंगा नदीसही पौराणिक पार्श्वभूमी आहे. विदर्भातील लोणारक्षेत्रात लवणासुरास विष्णूंनी मारले. म्हणून ब्रह्मदेवाने श्रीविष्णूचे पाय कमंडलूतील पाण्याने धुतले. भगवंताच्या चरणीर्थातून पावन होणारी जी नदी ती पैनगंगा झाली. हिलाच पुढे प्रणिता

अथवा प्राणहिता असे नाव मिळाले. 'प्रणिता प्रदक्षिणा वाहते । दुजें वैकुंठ महीवतरे' असा महिमा या क्षेत्राचा विष्णुदासांनी वर्णन केला आहे. आमलीग्राम, सिद्धपूर, देवनगर, मातापूर अशी विविध नावे निरनिराळ्या युगांत या क्षेत्रास मिळालेली दिसतात. काशीक्षेत्रापेक्षाही याचे माहात्म्य मोठे असल्याने 'जवा आगळी काशी' असे माहूरसंबंधाने म्हटले जाते. काशी क्षेत्रास जसा काळभैरव तसा या क्षेत्रास झंपटनाथ हा क्षेत्रपाल कोतवाल आहे.

या माहूर क्षेत्रात जगदंबा रेणुका, दत्तात्रेय व देवदेवेश्वर या प्रमुख देवतांचा वास असल्याने सर्वच भाविकांना याची ओढ नित्य असते. जमदग्नी, रेणुका, परशुराम यांची स्थाने येथेच आहेत. जमदग्नीच्या चितेवर रेणुका सती गेली ती येथेच. दत्तात्रेय या प्रसंगी उपस्थित होते. चितेतून गळ्यापर्यंतच निघालेली रेणुका आज येथील रम्य शिखरावर निवास करून आहे. शिखराच्या पायथ्याशी मोवाळा नावाचा एक तलाव असून त्याला मातृतीर्थ म्हणतात. या तीर्थात स्नान केल्याने सर्व पातकांचा नाश होतो. रेणुकाशिखरापासून तीन मैलांवर दत्तात्रेयांचे शिखर आहे. हे संस्थान गोसावी महंतांच्या ताब्यात होते. तूर्त तेथील व्यवस्था सरकार पाहाते. येथील मंदिरात दत्ताच्या पादुका व महादेवाची पिंड आहे. दत्तस्थानापासून खालच्या बाजूस सर्वतीर्थ आहे. जवळच अमृतखंड असून येथेच प्रथम परशुराम व दत्तात्रेय यांची भेट झाल्याचे सांगतात. दत्तशिखराच्या दक्षिणेस मैल - दीड मैलावर अनसूयचे शिखर असून तेथे अत्री ऋषींचा आश्रम होता. दत्तात्रेय व अनसूया यांच्या मूर्ती या शिखरावर आहेत. दत्तात्रेयांच्या चरित्रातील अनेक सुरस कथा याच भागात घडल्याचे सांगतात.

दत्तशिखर व अनसूयाशिखर येथून भोवतालचा प्रदेश फारच रमणीय दिसतो. दत्तशिखरावरही अनसूया, विठ्ठलरखूमाई यांच्या मूर्ती आहेत. दत्तमंदिराबाहेर लक्ष्मीनारायण व धुनीधर दत्त अशी दोन मंदिरे आहेत. धुनीतील दत्ताचे भस्म प्रासादिक मानले जाते. दरवाज्याबाहेर पश्चिमेस उजव्या सोडेंचा गणपती आहे. जवळच कामाक्षीचे लहानसे मंदिर आहे. आसपास गोसावी महंतांच्या अनेक समाध्या आहेत. अनसूयापहाडावर अनसूया व दत्तात्रेय यांच्या मूर्तीखेरीज अत्रिऋषींच्या पादुका आहेत.

माहूर गावालगतच पायथ्याशी महानुभावांच्या ताब्यात असलेले सुप्रसिद्ध देवदेवेश्वर हे दत्तस्थान आहे. रेणुका व दत्तात्रेय यांच्या आज्ञेने एकदा ब्रह्मदेव क्षीरसमुद्रावर गेले आणि त्यांनी विष्णूला माहूरात आणले. विष्णूंनी येताना आवळीचे झाड बरोबर आणले. विष्णू दत्तात्रेयांच्या आश्रमात आल्यावर परशुरामाने रेणुकेच्या सांगण्यावरून विष्णूच्या पोटात शिरून शंकराची प्रार्थना केली. परशुराम दत्तात्रेयांच्या आश्रमात जगाचे रक्षण करण्यासाठी म्हणून तीन देवांच्या रूपाने राहू लागला. हाच देवदेवेश्वर म्हणून प्रसिद्धीस आला. दत्तात्रेयांचेही मन येथे रमले व ते आवळीच्या झाडाखाली ध्यानधारणा करू लागले

पिंगलनाग नावाचे ऋषीही या ठिकाणी दत्तात्रेयांच्या कृपेने महादेवाच्या रूपात राहिले. देवदेवेश्वर याप्रमाणे महादेव व विष्णू यांचे स्थान असून महानुभाव दत्तप्रभूंच्या रूपात या स्थानास महत्त्व देतात. रोज सायंकाळची आरती येथे पाहण्यासारखी असते. दत्तप्रभूंना आळविताना अनेकांच्या अंगातील पिशाचबाधा दूर होते. देवदेवेश्वराच्या खालच्या बाजूस पद्मतीर्थ आहे. शंखतीर्थ, बद्रीतीर्थ अशी काही स्थाने येथून जवळच आहेत.

माहूरगडावरील किल्ल्यात एक ब्रह्मतीर्थ असून त्यास विंझाळे म्हणतात. याच गडावर महाकालिकेचीही मूर्ती आहे. जम नावाच्या एका रजपूत राजाने हा किल्ला सहाव्या शतकात बांधला असल्याचे सांगतात. याचे स्मारक म्हणून 'जमठाकरी' नावाच्या एक सण नागपंचमीसारखा आषाढ शु. पंचमीस साजरा करतात. किल्ल्यात गौतम झरा आहे. माहूरच्या वायव्य दिशेस पहाडात कोरलेले पांडवलेणे आहे. तेथील तीर्थास पांडवतीर्थ म्हणतात. रेणुकाशिखरापासून चार मैलांवर कैलासटेकडी आहे. येथे एक शिवलिंग आहे. रेणुकेपासून अर्ध्या मैलावर औदुंबरझरा आहे. अत्रिकुंड, चरणतीर्थ, आत्मबोधतीर्थ, कमंडलुतीर्थ, कज्जलतीर्थ, मूलझरी, रामतीर्थ अशी आणखीही काही पवित्र स्थाने माहूरगडावर आहेत. जमदग्नीच्या खोरीत सूर्यतीर्थ, चंद्रतीर्थ, पापमोचन केदार, मुद्गलेश्वर, ऋणमोचन, काशी, प्रयाग, कपिला, भान, परशू, गदा, रामगया इत्यादी नावांची क्षेत्रे आहेत.

याच माहूरगडावर दासोपंत, साधुमहाराज, विष्णुदास इत्यादींना दत्तप्रभूंचा साक्षात्कार झाला. मातृतीर्थाजवळच श्रीविष्णुदासांचा मठ आहे. विष्णुदासांचे बंधू श्रीगुरुदासमहाराज यांचीही समाधी येथेच आहे. दत्तप्रभू, अत्री, अनसूया यांची भक्तिपर स्तवने विष्णुदासांनी अतिशय लडिवाळ व वात्सल्यपूर्ण भाषेत केली आहेत. रेणुका व दत्तात्रेय यांची वाङ्मयीन पूजा श्रीविष्णुदासांनी केलेली आपण पाहिली आहेच. दत्त, रेणुका, अनसूया, देवदेवेश्वर, परशुराम, अत्री इत्यादींच्या वास्तव्यामुळे अनेक भाविकांचे चित्त माहूरगडाशी निगडित झालेले दिसते. येथील पहाडावरील दाट झाडी व एकांत यांचा लोभ अनेकांना झाला असल्यास नवल नाही. अलीकडे धनोडे येथे पैनांगेवर मोठा पूल झाल्याकारणाने रेणुकामाता व दत्तप्रभू यांच्या दर्शनार्थ येणाऱ्यांची संख्या वाढली आहे. चैत्री पौर्णिमा, नवरात्र, दत्तजयंती अशा प्रसंगी येथे मोठीच यात्रा भरत असते.

८. माणिकनगर

हुमनाबादच्या माणिकनगर या दत्तस्थानाची महती श्रीमाणिकप्रभूंच्या मुळेच लोकांच्या ध्यानात आली. गुलबर्गा, कल्याण व बेदर या शहरांच्या त्रिकोणी भूभागास पूर्वी मणिचूल पर्वत असे नाव होते.

‘मणिगिरी’ असे उल्लेख, या भागाचा गुरुचरित्रकार करतात. ‘वृषभद्रि’ असेही नाव या प्रदेशाचे कोठे कोठे आढळते. वीरशैव अथवा लिंगायत धर्मपंथाचे संस्थापक बसवेश्वर याच भागातले. इतिहासप्रसिद्ध चंद्रसेन जाधवाने वसविलेली जयसिंहपेठ पुढे हुमणाबाद या नावाने ओळखली गेली. सदानंद, पूर्णानंद, शिवरामस्वामी याच बसवकल्याणच्या परंपरेतील. याच पावनभूमीत श्रीमाणिकप्रभूंचे अवतारकार्य झाले. माणिकप्रभू हे दत्तावतारी म्हणून प्रसिद्ध असून संगीतापदि कला आणि भौतिक ऐश्वर्य यांनी शोभणारा यांचा सकलमत संप्रदाय असल्याचे आपण मागे पाहिले आहेच.

अनेक तीर्थक्षेत्रांची दर्शने घेतघेत प्रभू कल्याणहून मणिचूल पर्वताकडे आले. गोट्टमगोटीचे जंगल, करतनकल्लीच्या वक्क प्रभूंची समाधी, रेकुळीच्या केतकीसंगम अशी काही स्थाने प्रभूंना तेथील एकांतामुळे आवडली. बेदर, झरणाबादेच्या ओढ्यावरून गडवंतीच्या वाटेस लागले. बाभळीच्या काटेरी झाडीत त्यांचा मेणा अडकला. त्यामुळे त्यांना हुमणाबादाच्या जवळ संगमावरच राहावे लागले. कर्नाटकातील एक सत्पुरुष सर्वज्ञ याने पावणेतीनशे वर्षांपूर्वी भाकित केले होते, ‘बसवाच्या ओढ्यावर नवीन नगर होईल; माणिकप्रभू या नावाचे योगी तेथे येतील. नंतर मोगलाईस नवीन वळण मिळेल.’ प्रभू ओढ्याच्या काठी आहेत असे समजताच सर्व बाजूंनी लोक त्यांच्या दर्शनास येऊ लागले. ओसाड व निर्जन प्रदेश गजबजून गेला. तेथे इमारती तयार झाल्या आणि माणिकनगरची उभारणी झाली. प्रभूंनी लोकांना उपदेश केला; अनेकांच्या व्याधी दूर केल्या. गुरुगंगा व बिरजा (वृषजा) या दोन नद्यांच्या परिसरात माणिकनगरची वाढ होत राहिली.

नगरात प्रभू वास्तव्य करून राहिले आणि एका नव्या दत्तपंथाची निर्मिती झाली. सकलसंप्रदायात हिंदू, मुसलमान, जैन, लिंगायत यांना स्थान मिळून दत्तभक्तीचा विस्तार झाला. अवधूत दत्तास ऐश्वर्याची जोड मिळाली. रामनवमी, गोकुळाष्टमी, गणेशचतुर्थी, दत्तजयंती इत्यादी उत्सव थाटाने होत राहिले. प्रभूंसाठी, दत्तासाठी झोपडी होती, तेथे आता नव्या इमारती दिसू लागल्या. व्यापारपेठ वाढली. भंडारखाना तयार झाला, पाण्याची व्यवस्था झाली; चौक्या, पहारे, शिपाई यांची शिस्त वाढली. गणेश, मारूती, सर्वेश्वर यांचे माहात्म्य दत्ताबरोबरच वाढीस लागले. प्रभूंच्या दरबाराचे ऐश्वर्य दृष्ट लागण्यासारखे वाढून माणिकनगर हे नवे केंद्र दत्तभक्तांना आकर्षित करून राहिले. माणिकनगरचे क्षेत्रमाहात्म्य भक्तांना पटत राहिले. काळभैरवरूपी कालग्निरुद्र (मारूती), दंडपाणीसर्वेश्वर, काशिकारूपी महादेवी, निरालंब गुहेतील महालिंग, मधुमती व्यंकम्मादेवी, विरजा - गुरुगंगा संगमाचे मणिकर्णिका स्थान, कैलासमंडप, वीरभद्र, भुवनेश्वरी भवानी, संगमेश्वर, श्रीम्हाळसा, मार्तण्डभैरव, श्रीचक्रेश (दादा महाराजांची समाधी), महामाया (श्रीबयांबा), अखंडेश्वर, श्रीविठ्ठल, श्रीनागनाथ, श्रीप्रभूंचे मंदिर अशा अनेक देवदेवतांनी हे स्थान समृद्ध बनले आहे.

९. बेट केडगाव

पुण्यापासून सुमारे चाळीस मैलांवर बेट केडगाव असून तेथील श्रीनारायणमहाराजांच्या वास्तव्यामुळे त्या स्थानास क्षेत्राचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जुन्या बेटातच नारायणमहाराजांना एका औदुंबर वृक्षाखाली दत्तांच्या पादुका सापडल्या. सन १९०४ चा हा सुमार असावा. पादुकांची पूजाअर्चा सुरु झाली. दहा दिशांकडून नारायणमहाराजांच्या दर्शनासाठी गर्दी लोटली. सिद्धींच्या नाना चमत्कारांनी लोक दिपून गेले. भक्तांना नाना प्रकारचे अनुभव येत राहिले. गुरुपौर्णिमा व दत्तजयंतीस बेटावर भक्तांची गर्दी होत राहिली. लोकांची सोय व्हावी म्हणून बेटावर निवासस्थाने बांधावीत, दत्तमंदिर उभारावे, अशी महाराजांच्या मनात इच्छा उत्पन्न झाली.

नाशिकचे मुनसब श्री. गोगटे व पुण्याचे कलेक्टर मि. ब्रॅडन यांच्याबरोबर महाराज नव्या बेटावर हिंडत असताना खडकावरील पिंगळे पक्षी बोलत असताना त्यांनी पाहिले. पक्षी म्हणत होते, 'राम, लक्ष्मण व सीता वनवासात असताना याच बेटावर एक रात्र राहिले होते.' महाराजांचा निश्चय झाला. याच स्थानावर नवे देवस्थान उभे करायचे. आसपास खाचखळगे भरपूर. निवडुंगाची झाडे पुष्कळ. जमिनीचा मालक विठोबा शितोळेकडून जागेची खरेदी झाली. खाचखळगे संपले. निवडुंग संपला. सन १९१० सालापासून या जागेचा भाग्योदय झाला. सर्व बाजूंनी पैशांचा पाऊस पडत राहिला. दत्तमंदिर, महाराजांचे निवासस्थान, पाण्याची सोय, धर्मशाळा, अन्नपूर्णाभवन अशा इमारतींची योजना सिद्ध झाली.

दत्तमंदिराचे काम मोठ्या उत्साहाने सुरू झाले. पोरबंदरहून पांढरे स्वच्छ दगड रोज रेल्वेवॅगनने येत राहिले. सुमारे वर्षभर मंदिराचे काम चालू होते. रचना मोठ्या कौशल्याची व शास्त्रशुद्ध असून मंदिराचे रूप मोठे देखणे झाले. दत्तमंदिराचा कलापूर्ण व सुन्दर गाभारा २५ फूट लांब, १६ फूट रुंद व २० फूट उंच आहे. मंडप चारखणी असून आठ खांबांवर दशावतारांची सुबक शिल्पे रंगवलेली आहेत. श्रीदत्तात्रेय, चतुर्भुज शंखचक्रधारी विष्णू, श्रीगजानन, श्रीलक्ष्मी, जयविजय, श्रीहनुमान यांच्या मूर्ती नजरेत भरणाऱ्या आहेत. मुख्य गाभारा ८-१० फुटांचा असून मध्याभागी सिंहासन ४ फूट उंचीचे आहे. एकूण मंदिराची उंची ८० फूट आहे! या मंदिराबरोबरच एक धर्मशाळा, त्याला लागून कोठी, स्वयंपाकगृह, अन्नपूर्णागृह, महाराजांच्या वास्तव्यासाठी निवासस्थान इत्यादी इमारतींची निर्मिती सन १९११ च्या सुमारास झाली. मुंबईचे विख्यात शिल्पकार गणपतराव म्हात्रे यांच्याकडून मोठ्या योगायोगाने श्रीदत्तात्रेयांची मोठी सुरेख व देखणी मूर्ती प्राप्त झाली.

सन १९१३ च्या वैशाख शु. ५ रोजी मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा बेटातील मंदिरात मोठ्या थाटाने झाली.

धारवाडचे पं. श्रीकृष्णशास्त्री उपिनबेटीगिरी यांच्या देखरेखीखाली मोठाच उत्सव झाला. कामटीकर, कोठारी, काळे, जयराम सावजी, बाजीराव दांडेकर, गोपाळराव पेंडसे, रानडे, आपटे, वसनजी शेठ दासानी, रांगोळे, जस्टिम जांभेकर, कुसुमावती, बाजीराव तुळपुळे, बाबुभाई चव्हाण, गुंड, देशपांडे, रंगनाथ हलवाई, शंकरशिंपी, दगडूशेठ मारवाडी इत्यादी भक्तांची निवासस्थाने या ओसाड बेटावर झाली. दत्तप्रभूंच्या कृपेने बेटावर एक लहानसे शहरच उभारले गेले. महाराजांचे ऐश्वर्य वाढत होते. उत्सवाच्या निमित्ताने हजारो लोक या बेटावर जमत असत. वीज, पाणी, भोजन इत्यादी व्यवस्था एखाद्या संस्थाप्रमाणे उत्तम असायची. अनेक मौल्यवान वस्तू बेटावर शोभू लागल्या. सोन्याची दत्तमूर्ती, चांदीचे सिंहासन, चांदीची पालखी, भरजरी गालीचे, चौरंग इत्यादी वस्तूंची भर पडली. सन १९२८ साली दत्तमंदिरात अतिरूद्राचे अनुष्ठान झाले. सन १९३२ साली दत्तमंदिरापुढे विस्तृत असा सभामंडप झाल्याने मंदिराची शोभा वाढली. जन्मोत्सवासाठी दत्ताकरता चांदीचा पाळणा आला. सन १९३६ मध्ये बेटावर ११०८ सत्यनारायणांचा अपूर्व सोहळा होऊन नारायणमहाराजांच्या बरोबरच बेटाचे नाव साऱ्या भारतात गाजले.

महाराजांच्या वास्तव्यामुळे बेट केडगाव हे एक प्रसिद्ध दत्तक्षेत्र म्हणून उदयास आले. स्वतः महाराजच दत्तावतार आहेत, अशीही लोकांची श्रद्धा होती. नामस्मरण व भजन यांनी बेटाचा परिसर धुंद बनलेला असे. मकरसंक्रांत, रंगपंचमी, दिवाळी, पाडवा, दत्तजयंती इत्यादी उत्सव वा सण थाटाने व्हायचे. कथाकीर्तने यांची लयलूट असायची. आज बेटावर नारायणमहाराज नसले तरी त्यांचे अस्तित्व असल्याच्या अनेक खुणा भक्तांना जाणवतात. महाराजांची घालून दिलेली शिस्त व उत्सवांची पद्धत कायम राखावी म्हणून भक्तांचे प्रयत्न आहेत. सद्गुरु नारायणमहाराजांचा जयजयकार आजही भक्तमंडळी विशेष निमित्तांनी बेटावर करताना दिसतात. ‘आरती नारायण गुरुची, आरती नारायण प्रभूची’ असा निनाद आजही बेटावर घुमताना दिसतो. बेटावरचे सृष्टिसौंदर्य तेथील आत्मिक शांततेबरोबर लोकांना आजही खुणावते.

१०. साकुरी

श्रीसाईबाबांमुळे जसे शिरडीस महत्त्व प्राप्त झाले, तसेच श्रीउपासनीबाबांमुळे साकुरी प्रसिद्धीस पावली. श्रीउपासनीमहाराज हे विसाव्या शतकात महाराष्ट्रात एक प्रसिद्ध सत्पुरुष होऊन गेले. त्यांनी महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारताच्या इतिहासावर दीप्ती चढवली व देशाचे मुखमण्डल उजळ केले, अध्यात्मिक तत्त्वावर साचलेले काजळी दूर केली व सनातन वैदिक धर्माची ध्वजा जगात फडकत ठेवली.

श्रीउपासनीमहाराज मूळचे नाशिक जिल्ह्यातील सटाण्याचे. १५ मे १८७० रोजी ते जन्मास आले. बालपणापासूनच त्यांना ईश्वरी साक्षात्कारची ओढ होती, व तत्त्वचिंतनाचे वेड होते. सद्गुरुंच्या शोधार्थ भ्रमण करताना त्यांची शिर्डीच्या साईबाबांची भेट पडली. त्यांच्या कृपेने सिद्धावस्था प्राप्त झाल्यावर त्यांनी शिरडी सोडली. त्यानंतर खडगपूर वगैरे ठिकाणी भ्रमंती केल्यावर नगर जिल्ह्यातील साकुरी या खेड्यात या सिद्धपुरूषाचे पाय विसावले. महाराजांनी गावाबाहेर स्मशानभूमीत वास्तव्य केले, परंतु या महापुरूषाच्या चरणस्पर्शाने स्मशानाचे वैकुंठकैलासात रूपांतर झाले. महाराजांच्या लोकोत्तर विभूतिमत्त्वाच्या अद्भूत आकर्षणामुळे असंख्य लोक त्यांच्याकडे आकर्षिले गेले. महाराज अक्षरशः दिंगबर अवस्थेत होते. छोटेसे गोणपाट हेच काय ते त्यांच्या कायेचे भूषण होते. सुरुवातीस थंडीगारठ्यापासून त्यांना कशाचाच निवारा नव्हता. म्हणून गावकऱ्यांनी त्यांच्यासाठी पाचपटीचे एक झोपडे बांधले. जसजशी दर्शनार्थ येणाऱ्या यात्रेकरूंची गर्दी वाढू लागली तसतसे त्यांच्या सोयीसाठी हलके-हलके राहाण्यास निवासस्थाने व धर्मशाळा बांधण्यात आल्या, प्रार्थनेसाठी मंदिरांची उभारणी झाली, आणि शून्यातून एका महान् तीर्थक्षेत्राची, उपासना केंद्राची आणि धर्मपीठाची निर्मिती झाली.

साकुरीस्थानात झोपडी आणि मंदिरे यांचा समावेश होतो. ज्या भागात महाराजांची झोपडी आहे, तो भाग झोपडी म्हणून ओळखला जातो. पूर्वी ज्या ठिकाणी झोपडी होती, तिथे आता सिमेंटकाँक्रीटचा हॉल बांधण्यात आला आहे. पूर्वीच्या झोपडीचे छप्पर स्मृतिदाखल तसेच राखण्यात आले आहे. या झोपडीतच महाराजांची समाधी आहे. १९४१ साली पौष शु. सप्तमीस महाराज समाधिस्थ झाल्यावर येथे त्यांची समाधी बांधण्यात आली. महाराजांच्या समाधी शेजारीच त्यांचा बांबूचा पिंजरा आहे. या पिंजऱ्यात असतानाच महाराजांच्या प्रवचनास प्रारंभ झाला. त्यांच्या ज्ञानाची गंगोत्री येथेच उगम पावली. त्यांची सारी प्रवचने उपासनीवाक्सुधा या ग्रंथामधून समाविष्ट करण्यात आली आहेत. त्यांची प्रवचने म्हणजे ज्ञानाचे अमोलीक भंडार असून त्यांची विचारतत्त्वे जागोजाग विखुरली आहेत.

महाराजांच्या झोपडीतून समोरच मातृमंदिर आहे. महाराजांच्या मातोश्रींचे हे समाधिमंदिर आहे. येथून सभामंडप आहे. तेथून थोड्याश्या अंतरावर कन्याकुमारीमंदिर आहे. कन्याकुमारीचे ते चिरंतनचे स्मारक आहे. तेथून जवळच यज्ञमंडप आहे. येथे वर्षातून सात यज्ञ होतात. श्रीमाताजींचे नेतृत्वाखाली कन्यांच्या द्वारा हे यज्ञ होतात.

झोपडीपासून काहीशा अंतरावर बापूसाहेब जोग यांची समाधी आहे. तेथून समीपच मंदिरे आहेत. त्यांमध्ये श्रीदत्तमंदिर हे प्रामुख्याने आपल्या नजरेत भरते. त्याच्या सभोवतीच श्रीमारूतीराय, श्रीगणेश, श्रीखंडोबाराय, श्रीमहादेव आणि श्रीशनिदेव यांची छोटीशी पण सुबक राऊळे असून ती तेथील सनातन वैदिक धर्माच्या वातावरणाची ग्वाही देतात.

स्थानातील कार्यक्रमाची अशा रीतीने मांडणी करण्यात आली आहे की, पहाटे उजाडल्यापासून रात्री निद्राधीन होईपर्यंत साधकाचा दरेक क्षण भगवच्चिंतनात जावा. त्रिकाळ आरती, भजन, पूजन इत्यादी सत्कर्मानी साऱ्या दिवसाचा कार्यक्रम भरगच्च भरलेला असतो. त्यामुळे येथील वातावरण भगवंताच्या नामघोषाने निरंतर दुमदुमत असते. याशिवाय प्रसंगोपात् हिंदूंचे लहान मोठे सण आणि उत्सव साजरे होतात व यज्ञयाग होतात.

कन्याकुमारीस्थान आणि यज्ञसंस्था ही या स्थानाची लोकोत्तर वैशिष्ट्ये होत. भारतात ब्रह्मवादिनी स्त्रियांच्या फारच थोड्या संस्था असून त्यांमध्ये ही अग्रगण्य आहे. येथील कन्यांनी आध्यात्मिक तत्त्वासाठी आपले जीवन समर्पित केले आहे. श्रीगोदावरीमाताजींनी स्थानाच्या प्रमुख महाराजांच्या पश्चात् स्थानाचे धर्मजागृतीचे कार्य पुढे चालविले.

यज्ञसंस्थेचे पुनरूज्जीवन करणे ही देखील महाराजांच्या कार्याची अपूर्वाई आहे. कन्याकुमारी यज्ञकार्यात निष्णात बनल्या असून त्यांपैकी काही घनपाठी आहेत. साकुरीखेरीज श्रीमाताजींनी कन्यांसह आजवर पुणे, मुंबई, नागपूर, कटणी, जबलपूर, हैदराबाद, सुरत इत्यादी भारतातील प्रमुख ठिकाणी यज्ञ करून यज्ञसंस्थेचे कार्य दूरवर पोचविले आहे.

सध्या जे टोलेजंग मंदिर आपल्या दृष्टीस पडते, ते बांधून होण्यापूर्वी त्याच जागी श्रीदत्तात्रेयांचे छोटेसेच मंदिर उभे होते. इ. स. १९२२ सालाच्या सुमारास ते बांधले गेले व तेथे सदगुरूंच्या पादुकांची स्थापना करण्यात आली आणि तेव्हापासूनच मंदिरात पूजा - अर्चा व त्रिकाळ आरती सुरु झाली.

१९२९ सालामध्ये त्याच जागी हल्लीचे भव्य मंदिर बांधण्यात आले. ग्वाल्हेर संस्थानच्या राजघराण्यातील एका बाईने उदार मनाने दिलेल्या देणगीतून मंदिराचे बांधकाम करण्यात आले. घराण्यात दत्तक घेण्याच्या प्रश्नाच्या विवंचनेत असताना यांनी अनेक साधु-संतांची स्थाने धुंडाळली. सरतेशेवटी श्रीमहाराजांचा लौकिक ऐकून साकुरीस त्या दर्शनार्थ आल्या. महाराजांच्या आज्ञेनुसार साकुरीस काही महीने त्यांनी वास्तव्य केले व त्या सेवाभावाने राहिल्या. अखेर दत्तकाचा प्रश्न त्यांच्या मनासारखा समाधानकारक सुटला गेला. महाराजांच्या कृपेचे हे फळ मानून कृतज्ञता व्यक्त करण्याच्या हेतूने त्यांनी दत्तमंदिर नव्याने बांधून काढले. मंदिराचा दर्शनी भाग अवलोकन केला की, उत्तर हिंदुस्थानी शिल्पसौंदर्याचा साक्षात्कार घडतो. या मंदिराच्या बांधकामासाठी खास ग्वाल्हेरहून काँट्रॅक्टर, इंजिनियर आणण्यात आले. इंजिनियर वाळिंबे या तज्ञ स्थापत्यविशारदाच्या मार्गदर्शनाखाली मंदिराचे बांधकाम करण्यात आले. सुमारे १२ वर्षेपर्यंत मंदिराचे बांधकाम चालू होते. मंदिराचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर

१९२९ मध्ये श्रीदत्तपादुकांची स्थापना करण्यात आली आणि इ. स. १९४२ साली मंदिरामध्ये श्रीदत्तमूर्तीची विधिपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करण्यात आली.

श्रीदत्तात्रेयांची मूर्ती इटालियन मार्बलची असून मुंबईचे प्रसिद्ध शिल्पकार श्री. तालीम यांनी घडविली आहे. जरी १९४२ साली मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करण्यात आली, तरी ही मूर्ती महाराजांनी आपल्यासमोर १९३० मध्येच घडवून घेतली होती, श्रीदत्तात्रेयांची मूर्ती एकमुखी आहे.

एके काळी श्रीपादुकांवर रात्रं - दिवस अभिषेकाचे पहारे चालत. कालान्तराने ते बंद झाले असून हल्ली प्रसंगाविशेषीच पादुकांवर अभिषेक करण्यात येतो.

श्रीदत्तमंदिरात रात्रं-दिवस अखंड टाळपहारा असतो. १९२२ च्या सुमारास महाराजांनी स्वतःस पिंजऱ्यात बंद करून घेतल्यावर या पहाऱ्यास प्रारंभ झाला, तेव्हापासून आजतागायत तो अखंडपणे चालू आहे. पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही पहाऱ्यात भाग घेतात. दिवसाचे पहारे स्त्रिया सांभाळतात, तर रात्रीचे पहारे पुरुष सांभाळतात. दरेक तासागणिक पहारेकरी बदलतो. पहारा करताना टाळा वाजवावा लागतो व मुखाने नामसंकीर्तन करावे लागते. अशा प्रकारे पन्नासहून अधिक वर्षे नामसंकीर्तन चालू असून रात्रं-दिवस भगवन्नामाच्या घोषाने हे मंदिर दुमदुमत आहे.

दर गुरुवारी श्रीदत्तात्रेयांची पालखी निघते. लाकडी रथामध्ये श्रीसाईबाबा, श्रीउपासनीबाबा आणि श्रीउपासनीबाबांच्या मातोश्री यांच्या प्रतिमा असून श्रींच्या पादुका ठेवतात. दर गुरुवारी मंदिरासमोरील चौकात तासभर भजन होते, त्यावेळी तीनदा रथासह मंदिराची प्रदक्षिणा होते.

देवळातील शेजारतीनंतर रथासह दिण्डी टाळ मृदुंगाच्या घोषात निघते आणि झोपडीत जाते. झोपडीतील शेजारती झाल्यानंतर दिण्डी मंदिरात परत जाते. महाशिवरात्री, जन्माष्टमी वगैरे महत्त्वाचे सण आणि उत्सव असले की, पालखी काढतात; छत्र, चामर, अब्दागिरी, पताका अशा सर्व साजासह पालखी निघते. प्रतिवर्षी मार्गशीर्ष महिन्यात श्रीदत्तजयंती साजरी केली जाते.

११. सटाणे

श्रीउपासनीमहाराजांच्या आश्रमाच्या हैद्राबाद, नागपूर, सुरत, सटाणे, धरमपूर या ठिकाणी शाखा आहेत. सटाण्याच्या आश्रमात श्रीकोटिलिंगेश्वर मंदिर, श्रीहनुमानंदिर आणि श्रीदत्तमंदिर आहे.

महाराजांच्या वडिलोपार्जित घरातील ज्या खोलीत त्यांचा जन्म झाला, त्याच ठिकाणी बारा ज्योतिर्लिंगाची स्थापना करण्यात आली आहे. समाधी घेण्याच्या आदल्या दिवशीच महाराजांनी स्वहस्ते त्यांची स्थापना केली. ज्योतिर्लिंगे शुभ्र स्फटिकाची असून तळघरात आहेत.

कोटिलिंगेश्वराच्या मंदिरावर श्रीहनुमानमंदिर आहे. श्रीमारूतीरायाने श्रीराम, लक्ष्मण आणि सीताबाई यांच्या मूर्ती स्कंधावर धारण केल्या आहेत. मंदिरात पूजा-अर्चा व त्रिकाळ आरती चालते.

तेथून थोड्याश्या अंतरावर आराम नदीच्या काठी श्रीदत्तमंदिर वसलेले आहे. संत देव मामलेदारांच्या स्मारकापासून जवळच महाराजांच्या आजोबांची समाधी असून त्या समाधीवरच दत्तमंदिराची उभारणी करण्यात आली आहे. १९२९ च्या सुमारास हे मंदिर बांधण्यात आले. दत्तात्रेयांची मूर्ती तीन मुखी आहे. मंदिरात नियमितपणे पूजा-अर्चा व त्रिकाळ आरती होते. प्रतिवर्षी श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव साजरा होतो.

१२. बाळेकुंद्री

श्रीपंतमहाराज समाधिस्थ झाल्यावर त्यांच्या असंख्य भक्तगणांचे सूचनेवरून बाळेकुंद्री येथे पौष शु. १ शके १८२७ म्हणजे दि. २७-१२-१९०५ या दिवशी सर्व ठिकाणच्या भक्तमंडळींनी जमून 'श्रीदत्त संस्थान बाळेकुंद्री बु।।' या संस्थेची स्थापना केली व पुढे २५-२६ वर्षांच्या कालात श्रीपंतबंधुंच्या हयातीतच श्रीदत्तसंस्थानचा पसारा वाढत गेला आणि त्याचा कारभार सुरळीत चालण्यासाठी त्यांनी भक्तमंडळींशी विचारविनिमय करून व अत्यंत निःस्वार्थीपणे पण दुरदृष्टी ठेवून एक कायदेशीर ट्रस्ट करून मिती ज्येष्ठ शु. ८ शके १८५५ दि. १-६-१९३३ रोजी तो रजिस्टर केला आणि योजनाबद्ध 'घटना व नियम' तयार करून श्रीदत्तसंस्थानाच्या कार्यास एक प्रकारची सूत्रबद्ध गती दिली व सन १९५२ मध्ये 'बॉम्बे पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट' प्रमाणे श्रीदत्तसंस्थानाची सरकारात रीतसर नोंद होऊन त्याप्रमाणे सध्या संस्थेचे कामकाज चालू आहे. संस्थेचा कारभार लोकशाही तत्त्वावर चालतो.

श्रीपंतमहाराजांच्या पार्थिव देहास श्रीक्षेत्री जेथे अग्निसंस्कार झाला, त्या ठिकाणी लावलेल्या औदुंबराच्या रोपाभोवती एक चिरेबंदी षट्कोनी पार इ.स. १९०६ मध्ये बांधण्यात आला. पुढे २४ वर्षांनी म्हणजे दि. ६ जानेवारी सन १९३० रोजी, त्या पारास लागूनच पूर्वेस, श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा यांचे हस्ते श्रीपंतमंदिराचा पाया घातला गेला. या चौथऱ्याचे बांधकाम पूर्ण होताच त्यावर मिती आश्विन वद्य २ शके १८५२ (ता. ९-१०-१९३०) गुरुवार रोजी दुपारी बारा वाजता, शुभ मुहूर्तावर

श्रीबंधू - श्री. गोविंदराव, श्री. गोपाळराव व श्री. शंकरराव यांचे अमृतहस्ते श्रींच्या पादुका व फोटो यांची मोठ्या समारंभाने शास्त्रोक्त विधियुक्त स्थापना करण्यात आली आणि त्यावर एक तात्पुरती पत्र्याची शेड उभारली जाऊन त्या स्थितीतच मंदिराचे बांधकाम स्थगित राहिले. या कालावधीत 'श्रीदत्ततीर्थ' धर्मशाळा (यातच हल्ली श्रीसंस्थानची कचेरी आहे), श्रीनरसिंहमंदिर, श्रीसीताराममंदिर, श्रीपंतमातोश्री - तुळशीवृंदावन, श्रींच्या कट्ट्यासमोरील प्रशस्त भजनमंडप, तसेच इतर भक्तमंडळींनी बांधलेल्या धर्मशाळा इत्यादी इमारती झाल्या. पुढे 'श्रीपंतमंदिरनिधी' श्रीभक्तांकडून उत्स्फूर्त जमा होऊन संस्थानने सन १९५३ मध्ये सध्याचे टुमदार व शोभिवंत असे मंदिर बांधले.

श्रीपंतांनी एक नवीन प्रकारची भजन - पद्धती रूढ केली व त्या भजनाला पुरेल इतका प्रचंड, पूर्णाद्वैतबोधाने प्रकाशित, भक्तिप्रेमरसाने थबथबणारा व आत्मनुभावाच्या भक्कम पायावर आधारलेल्या सुमारे तीन हजार पदांचा दिव्य व उत्सफूर्त अमर भक्तिकाव्याचा (पदसंग्रहाचा) ठेवा भक्तांचे हाती देऊन ठेविला आहे. आपापल्या गावात अनेक श्रीपंतभक्तांनी श्रीपंतमंदिरे स्थापून श्रीदत्तप्रेमलहरी भजनमंडळे स्थापन केली आहेत. कोल्हापूर, इचलकरंजी, अक्कोळ, कुरुंदवाड, गारगोटी, पुणे, मुंबई, जळगाव, नाशिक, संकेश्वर, सांगली, पोयनाड (कुलाबा), पाली (जि. सातारा), बिसूर, भडगाव, गोहे, श्रीक्षेत्र डोंगरदे, कुन्नूर, खेड, वडगाव, आवळी, चरण, कोगे दड्डी, कोगनोळी इं ठिकाणी भजनमंडळे आहेत. श्रीपंतांच्या अवधूतमार्गाचा, भजनाचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करणाऱ्या शिष्यमंडळींपैकी भडगावचे मोरेश्वर केशव दातार उर्फ 'अवधूतबुवा,' कोल्हापूरचे रामानंदबुवा, बिसूरचे श्रीविष्णुबुवा, शिंत्रेबुवा, सांगलीचे विनायकराव ताम्हणकर उर्फ 'साई', इंदुरचे श्री. बापटबुवा इत्यादींचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे. या मंडळींनी श्रीपंतमंदिरे स्थापन केली असून तेथे उत्सवादी कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात साजरे होतात.

श्रीपंतमहाराजांचे जन्मस्थान दड्डी येथे इ.स. १९२१ मध्ये गावचे भक्तमंडळींनी पुढाकार घेऊन श्रीपंतमंदिर बांधले. त्यासाठी मुंबईचे एक भक्त कै. सदाशिवराव साहानी यांनी संगमरवरी पादुका अर्पण केल्या; त्यांची स्थापना झाली आहे. मंदिराचे नामकरण करण्याचे वेळी श्रीपंतबंधूंनी त्यांना परमप्रिय व पूज्य असलेले त्यांचे मातुल श्रीपादपंत यांचेही नाव रहावे या उद्देशाने मंदिराचे नाव 'श्रीपाद-श्रीपंतमंदिर' असे ठेवले. श्रीपंत ज्या स्थानी जन्मले ती जागा या मंदिराचे जवळच असून ती श्रीपंतबंधू नरसिंहराव यांनी मिळवून त्या ठिकाणी श्रीपंतमहाराजांचा फोटो वगैरे विधियुक्त ठेवून त्याची कायमची पूजेची व्यवस्था केली आहे. श्रीपंतजन्मोत्सव या ठिकाणी दरसाल दड्डीग्रामस्थ मोठ्या थाटाने साजरा करतात व पालखीसेवा वगैरे होऊन महाप्रसादही होतो.

श्रीक्षेत्री श्रीपंतमंदिराखेरीज आणखी जी पवित्र व वंदनीय स्थाने आहेत त्यांची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे :-

श्रीपंतमातोश्री - तुळशीवृंदावन :- श्रीपंतांच्या मातोश्री प. पू. गं. भा. सीताबाई या श्रावण शु. १५ शके १८५० (३१-८-१९२८) रोजी देवाधीन झाल्या. त्यांचा देह मोठ्या समारंभाने बाळेकुंद्रीस नेऊन श्रीपंतांच्या औदुंबरकट्ट्यासमोर थोड्या अंतरावर त्याला अग्निसंस्कार करण्यात आला आणि मातोश्रींचे स्मारक म्हणून त्या दहनभूमीवर एक सुंदर संगमरवरी तुळशीवृंदावन बांधण्यात आले. अशा रीतीने ज्या माउलीने श्रीपंतांना जन्म दिला त्या प. पू. मातोश्रींच्या पुण्यस्थानाचेही दर्शन घेण्याची भक्तमंडळींची सोय झाली आहे. हे संगमरवरी वृंदावन बिकानेरहून करवून आणले आहे.

श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा - प्रेमध्वज - कट्टा : श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा हे श्रावण शु. ३ शके १८५७ (२-८-१९३६) रोजी श्रीपंतस्वरूपी विलीन झाले. त्यांचा देह बाळेकुंद्रीस नेऊन श्रीकट्ट्यासमोरील मातोश्रींचे तुळशी - वृंदावनाच्या पूर्वेस अगदी जवळच त्यास अग्निसंस्कार करण्यात आला. त्या ठिकाणी त्यांचे स्मारक म्हणून एक सुंदर संगमरवरी दगडाचा चबुतरा बांधून त्यावर पादुका व त्यामागे श्रींचा प्रेमध्वज उभा करण्यात आला आहे. हा संगमरवरी चबुतराही राजस्थानमधून करवून आणला असून थोड्याचा अंतरावर 'श्रीगोविंदभुवन' नावाची एक भव्य व प्रशस्त अशी एक धर्मशाळा बांधलेली आहे.

श्रीपंतमंदिरानजीक श्रीदत्ततीर्थ ही विहीर असून यात श्रीपंत - मातोश्रींनी श्रीपंतांचे मामा श्रीपादपंत यांनी काशीक्षेत्राहून पाठविलेले पवित्र गंगाजल घातले आहे. श्रीक्षेत्रातील सर्व मंडळी याच विहिरीचे पाणी वापरतात व येणारे भाविक यात्रेकरू तीर्थ म्हणून ते ग्रहण करतात.

श्रीपंतमंदिराच्या मागचे बाजूस लागूनच श्रीऔदुंबरकट्टा हे पवित्र स्थान आहे. या ठिकाणी श्रीपंतमहाराजांचा पार्थिव देह अग्निनारायणाचे स्वाधीन केला होता व त्या ठिकाणी श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा यांनी लावलेले औदुंबराचे रोप आता पुष्कळच मोठे झाले असून त्यासभोवती चिरेबंदी षट्कोनी कट्टा बांधलेला आहे व त्यावर काँक्रीटची छत्री बांधलेली आहे. औदुंबरवृक्षाजवळ श्रींच्या पादुका ठेविल्या आहेत. त्या ठिकाणी भक्तमंडळी अनुष्ठान वगैरे करतात.

श्रीपंतांच्या मातोश्री 'श्रीसीताबाई' व वडील 'श्रीरामचंद्रपंत' यांचे स्मरणार्थ हे 'सीताराम मंदिर' इ. स. १९३७ मध्ये मुंबईचे एका धनिक श्रीपंतभक्त कै. मुकुंदराव दादाजी राणे यांनी बांधविले. या मंदिरात

श्रीपंतांच्या पूजेतील श्रीदत्तात्रेयांचा फोटो, श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा यांच्या पादुका, श्रींचा पालखीसेवेसाठी पूजेतील फोटो वगैरे पूज्य वस्तू ठेवल्या असून प्रत्येक पालखीसेवेस या मंदिरापासून आरंभ होण्याचा प्रघात आहे.

श्रीपंतमंदिराचे पिछाडीस दक्षिणबाजूस टुमदार चिरेबंदी असे श्रीनरसिंहमंदिर असून ते श्रीपंतांचे भाचे कै. शंकरविरूपाक्ष ऊर्फ आप्पाणा पत्तीहाल व उचगाव येथील श्रीपंतशिष्य कै. लक्ष्मणराव गणपतराव पावशे यांनी इ.स. १९२७ मध्ये बांधले. या ठिकाणी श्रीपंतांसह सर्व बंधूंच्या पवित्र अस्थी एकत्र ठेवल्या असून त्यांची योग्यता व या निमित्त बंधूप्रेमाची महती दर्शवणारा शिलालेख तेथे बसविला आहे. त्यावरील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

॥ श्री दत्त ॥

“ज्या महात्म्यांनी आपले वडील बंधू श्रीदत्तावतारी श्रीपंतमहाराज यांची अत्यंत मनोभावे सेवा केली, त्यांच्या अवधूतवृत्तीला आळा घालून भक्तप्रेमपाशात त्यांना बद्ध करून ठेविले व हजारो भक्तांना भक्तिप्रेमाने खेळविले त्या श्रीगोविंद, श्रीगोपाळ, श्रीवामन, श्रीनरसिंह व श्रीशंकर या बंधूंनी आपल्या वर्तनाने जगाला उज्ज्वल बंधुप्रीतीचा जो धडा घालून दिला, त्यांचे अखंड स्मरण व्हावे म्हणून त्यांचे अस्थिरूपी अवशेषही समरस होऊन या पूज्यस्थानी एकत्र वसत आहेत.”

वरील शिलालेखाखेरीज श्रीपंतांचा नेहमी बसण्याचा कोच, त्यांची एकतारी, श्रीगोविंदरावदादांच्या बेटांचे ठसे, श्रीपंत व सौ. यमुनाक्का यांचा, तसेच श्रीपंतबंधू व मातोश्री यांचे फोटो वगैरे वस्तू दर्शनाकरिता ठेविल्या आहेत.

या ठिकाणी नित्यपूजा व सांजसकाळ आरती होते.

श्रीपंतमहाराजांचा पार्थिव देह ज्या पवित्र अग्निनारायणाच्या स्वाधीन होता, त्याचा प्रज्वलित शेष अवधूतमठीत कायम प्रदीप्त असून भक्तमंडळी येथील पवित्र विभूती सदैव घेऊन जातात. या ठिकाणी श्रीपंतांचा कफनी घातलेला मोठा फोटो ठेवला असून कमंडलू, व्याघ्राजिन वगैरे अवधूत संप्रदाय - पूजेत वापरण्याच्या काही पवित्र वस्तू ठेविल्या आहेत व येथेही नित्य पूजाअर्चा होत असते. या मठीच्या बांधकामास मुंबईचे श्री. विश्वनाथ तुकाराम नार्वेकर, सराफ यांनी आर्थिक साहाय्य दिले.

श्रीपंतमंदिराचे पश्चिमेस थोड्या अंतरावर आमराईचे शेवटी एक सभागृह असून ते श्रीपंतबंधू

गोपाळराव यांचे स्मृतिप्रित्यर्थ बांधले आहे. या ठिकाणी त्यांच्या पवित्र अस्थी ठेविल्या असून श्रीपंतपुण्यतिथीउत्सवात या ठिकाणी संगीत भजन - कार्यक्रम, कीर्तने, प्रवचन, व्याख्यान वगैरे कार्यक्रम होतात, तसेच सर्व भक्तमंडळींची सभा भरून त्यात संस्थानचा वार्षिक अहवाल वगैरेंवर चर्चा होते.

बाळेकुंद्री गावातील श्रीपंतांच्या वडिलोपर्जित वाड्याचे परसात श्रीपंतांचे आजोबा श्रीबाळकृष्णमहाराज यांची व श्रीपंतमहाराजांची अशा दोन समाध्या आहेत व श्रीपंतपुण्यतिथीउत्सवात प्रथम दिवशी 'श्रीप्रेमध्वजा' ची मिरवणूक येथूनच सुरू होते आणि दुसरे दिवशी सकाळी श्रींच्या पालखीची मिरवणूक वाड्यातून निघते. वाड्याचे जवळच श्रीरामेश्वराचे पुरातन व जागृत देवस्थान आहे.

दररोज पहाटे ४ वाजता श्रीक्षेत्री नगरा होतो. सूर्योदयापूर्वी एक तास भजन - सेवा चालते व श्रींची षोडशोपचार - पूजा व आरती होऊन तीर्थप्रसाद वाटला जातो. दोन प्रहरी भक्तांच्या वतीने असलेल्या शाश्वतदिन, विशिष्टदीन व नित्यनैमित्तिक - पूजा म्हणजे पंचामृतासह रूद्राभिषेक व इतर अभिषेकसुक्तांसह षोडशोपचार पूजा होऊन सायंकाळी सूर्यास्तापूर्वी नगरा होतो व सकाळप्रमाणेच एक तास भजनसेवा होते. 'ॐ नमः शिवाय' असा अखंड घोष येथे सुरू असतो.

१३. विजापूरचे नृसिंहमंदिर

विजापूरची ग्रामदेवता 'नरसोबा' याचा शतसांवत्सरिक पालखी सोहळा काही वर्षांपूर्वी पार पडला. या निमित्ताने नृसिंहमंदिराचा थोडासा इतिहास जनतेपुढे ठेविला. अस्सल कागदपत्रांच्या ऐवजी इतर आनुषंगिक गोष्टींनाच विचारात घेणे भाग पडले व जो निष्कर्ष वाटला तो जनतेच्या पुढे ठेविला आहे.

नरसोबाच्या वाडीस श्रीनृसिंहसरस्वतींनी बारा वर्षे तपाचरण केले व त्यामुळे त्या वाडीस दत्तसंप्रदायात एक विशिष्ट महत्त्व प्राप्त झाले. येथून नरसिंहसरस्वतींनी आपला मुक्काम हलविला व ते शके १३५६ - ५७ च्या सुमारास गाणगापुरास आले. नरसोबाची वाडी ते गाणगापूर या प्रवासमार्गाचे विजापूरकरांच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. कारण या मार्गावरच विजापूर आहे. नरसोबाच्या वाडीहून गाणगापूरास जाताना वाटेतच ककमरी रामतीर्थ लागते. हे क्षेत्र पुरातन असून तेथील स्वयंभू रामेश्वराची पिंडी रामाने दंडकारण्यातील प्रवासात स्थापन केली अशी आख्यायिका आहे. नरसिंहसरस्वती हे शिवभक्त होते, हे आपणांस माहीत आहेच. त्यांनी यात्रा केल्या त्या विशेषतः शिवस्थानांच्या हेही प्रसिद्ध आहे. तेव्हा त्यांनी या पुरातून क्षेत्रास जे त्यांच्या मार्गावरच आहे. शंकराच्या देवळात नरसिंहाची मूर्ती असणे याला काहीतरी विशेष कारणच असणार व त्यांची गाणगापुरास जाताना ही दिलेली भेट हेच कारण

असणार. शिवाय नरसिंहसरस्वतींना नरसिंहाचा मंत्रोपदेश होता हेही विसरता येत नाही. गुरुचरित्रात या गोष्टींचा स्पष्ट उल्लेख आहे. “या कारणे श्रीगुरु मूर्ती। नरसिंह मंत्रे उपासनी करिती।” (अ. १९, ओवी २७)

ककमरी रामतीर्थानंतर विजापूर लागते. वाटेत तोरवी हे क्षेत्र आहे. या ठिकाणी नरसिंहाचे पुरातन मंदिर आहे. वास्तविक ते मुळात शिवमंदिरच होते. परंतु काही घटनांमुळे त्याचे रूपांतर नरसिंहमंदिरात झाले. मूळ सांबाची पिंडी त्या देवळात बाजूला काढून ठेविलेली अद्याप तेथे आहे. नरसिंहसरस्वती विजापूरास येण्याच्या अगोदर या मंदिरात थोडा वेळ थांबून सांबाचे अथवा दोन्ही देवांचे दर्शन घेऊन विजापूरास आले असणे संभवते. त्याची कारणे दोन. एक काही काल विश्रांती आणि दुसरे व महत्त्वाचे कारण म्हणजे तोरवी येथे जी नरसिंहाची मूर्ती आता आहे, तिच्या मूलस्थानाचे दर्शन.

विजापुरातील सध्याच्या नरसोबाच्या मंदिराच्या जागी एक अश्वत्थ वृक्ष आहे. त्या वृक्षाखालीच नरसिंहसरस्वती उतरले असावेत. या वृक्षापासून एक फर्लांगाच्या अंतरावर चालुक्यकालीन देवायलाचे अवशेष दिसतात. त्या ठिकाणीच नरसिंहाचे मंदिर होते. या मंदिरास चालुक्य व यादव राजांच्या सरदारांनी देणग्या दिल्याचे शिलालेख, जुन्या कानडी भाषेत आजही पहावयास सापडतात. शके १२२७ च्या सुमारास मालिक काफूरने दक्षिणेस जी स्वारी केली व अनेक देवालये नष्ट केली, त्यांत हे देवालय नष्ट केले असावे. असे सांगण्यात येते की, मुसलमानांच्या मूर्तिभंजनाच्या अत्याचारापासून ही मूर्ती वाचविण्याकरिता चिम्मलगी गावी नेण्यात येऊन तेथे एका शेतात पुरून ठेवण्यात आली. पुढे काही कालाने कोणास दृष्टांत झाल्याने ती तेथून काढून तोरवी येथील सध्याच्या देवळात स्थापन करण्यात आली. शके १४४० च्या सुमारास या नरसिंहमंदिरात (तोरवीत) कुमार वाल्मिकीने सुप्रसिद्ध तोरवी रामायण लिहिले. त्या अर्थी त्याचे अगोदर २१० वर्षे ती मूर्ती, इतका महिमा वाढण्यास, तेथे प्रतिष्ठापिली गेली असली पाहिजे.

श्रीनरसिंहसरस्वतींचा गाणगापूरक्षेत्री अजमासे २३-२४ वर्षे वास होता. या कालात त्यांना बरेच शिष्य मिळाले. त्यांनी केलेल्या चमत्कारांमुळे, अथवा सहज घडलेल्या चमत्कारांमुळे त्यांची फार प्रसिद्धी झाली. याच कालात बेदरचा बहामनी राजा अल्लाउद्दीन दुसरा राज्य करीत होता. त्यास हिंदु साधुसंतांचे महत्त्व जाणवू लागले होते. नरसिंहसरस्वतींची कीर्ती त्याचे कानावर गेली होती. याच वेळी तो व्याधिग्रस्त झाला. हकीमांच्या औषधांचा काही उपयोग होईना, तेव्हा तो नरसिंहसरस्वतींच्याकडे, त्यांची कृपादृष्टी होऊन आपण व्याधिमुक्त व्हावे या इच्छेने आला. गुरुचरित्राच्या वाचकांना हे माहीतच आहे की, पहिले दत्तावतार श्रीपादश्रीवल्लभ यांनी आपल्या रजकास पुढील जन्मी तू राजा होशील व सर्व राजवैभव भोगशील, असा आशीर्वाद दिला होता.

नरसिंहसरस्वती हेच पूर्वजन्मीचे श्रीपादश्रीवल्लभ. अल्लाउद्दीन स्वामींच्याकडे येताना दिसताच स्वामींनी त्यास उद्देशून म्हटले, 'का रे रजका कोठें अससी। बहुत दिवसां भेटलासी।' स्वामींची भेट झाल्यावर अल्लाउद्दीन रोगमुक्त झाला व त्याने स्वामींना बेदरास नेऊन सिंहासनावर बसवून त्यांची पूजा केली. नरसिंहसरस्वती शके १३८० मध्ये कर्दळीवनास गेले व अदृश्य झाले.

रायचूरजवळ यादगिरी हे एक प्रसिद्ध शहर आहे. तेथे विश्वब्राह्मणसमाजाचा एक मठ आहे. या मठाचे मुख्याधिपतींचा सर्व विश्वब्राह्मणसमाजावर गुरु म्हणून अधिकार चाले. दुसऱ्या अलिआदिलशहाच्या वेळी एक चमत्कार घडला. तो सर्व येथे देण्याचे कारण नाही; पण त्या वेळी त्या मठात असलेल्या बारा वर्षांच्या गुरुनाथांना विजापूरच्या विश्वब्राह्मणसमाजाच्या आग्रहाच्या निमंत्रणावरून येणे भाग पडले होते. ते स्वामी या नरसोबाच्या देवळातच अनुष्ठानाला बसले होते. या देवळाजवळ अश्वत्थावर एक ब्रह्मराक्षस होता; त्यास त्यांनी वठणीवर आणिले. तो ब्रह्मराक्षस गुरुस्वामींना शरण गेला व त्यांच्या आज्ञेत त्याने राहण्याचे कबूल केले. तेव्हा त्यांनी त्या ब्रह्मराक्षसास अदृश्यरूपाने त्यांची पालखी पुढील बाजूने वहावयाची आज्ञा केली. ती त्याने मान्य केली. विजापूराहून गुरुनाथस्वामी जेव्हा पालखीतून परत यादगिरीस निघाले, तेव्हा पालखीच्या पुढच्या दांड्यास हार घालण्यात आला व मागील दांड्यास तीन भोई उचलण्यास लागले; पालखी व्यवस्थित चालू लागली. पालखीच्या एका दांड्याकडेच भोई लागू लागले व एका दांड्याला मनुष्यविरहित - अदृश्य शक्ती लागू लागली; म्हणून तेव्हापासून या मठासच 'एक दंडगी मठ' हे नाव पडले. या नरसोबाच्या देवळातील अश्वत्थवृक्षाची एक मोठी फांदी - जिच्यावर तो ब्रह्मराक्षस बसे - पडली व तीच पुढे यादगिरीस नेण्यात आली व तिचा खांब करून मठात (देवळात) उभा करण्यात आला. तो खांब त्या मठात आजही तसाच आहे. या दिवसाचे निमित्ताने प्रतिवर्षी या मठात उत्सव साजरा होत असतो.

इकडील भागात नरसोबाची वाडी व गाणगापूर यांचे खालोकाल या स्थानाचे दत्तसांप्रदायिकांत महत्त्व आहे. हे एक जागृत स्थान असल्याने भूतबाधा वगैरे असलेले लोक येथे सेवेस येतात. येथेच सेवा करण्याबद्दल अनेकांना दृष्टांत होतात. सेवा केल्यानंतर सर्व काही ठीक होत असल्याचा अनेकांना अनुभव आहे.

या देवळाची व्यवस्था नीट चालावी या उद्देशाने विजापूर हे इ.स. १८८४ मध्ये जिल्ह्याचे ठिकाण झाल्यानंतर एका व्यवस्थापकमंडळामार्फत सर्व कारभार चालविला जात आहे. असे मंडळ १८८७ - ८८ साली सुरू करण्यात आले असे दिसते. या मंडळाचे पहिले अध्यक्ष कै. बाळाजी मोरेश्वर जोशी हे होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर इ.स. १९०१ अखेर श्री. शेषगीर नरहर केंभावी हे अध्यक्ष झाले. अध्यक्षशिवाय

त्यांच्या मदतीस एक कार्यकारी मंडळीही असे, आजही ती पद्धत झाले. या देवाच्या दर्शनार्थ अनेक थोर थोर मंडळी येऊन गेली व प्रत्यही येत आहेत.

इनामकमिशनच्या सनदेप्रमाणे नक्त नेमणूक रू. २७ मिळू लागल्याचा कागद आहे. त्याच्या अगोदरचा कागदापत्री पुरावा आता मिळू शकत नाही. अशा परिस्थितीत इ.स. १८४७ च्या अगोदर ८-१० वर्षे पालखीसाहेळा नियमितपणे चालला असणार हे गृहीत धरून १९६५ चे साल शंभरावे मानून शतसांवत्सरिक पालखी सोहळा उत्सव करण्यात आला.

या देवळास नरसोबाचे देऊळ, दत्ताचे देऊळ व हिरोड्या अशी तीन नावे आढळतात. पैकी पहिले नाव श्रीनरसिंहसरस्वतींच्या या स्थानाच्या संबंधामुळे पडले आहे. नरसिंहसरस्वती दत्ताचे दुसरे अवतार मानले गेले असल्याने या स्थानास दत्तमंदिरही म्हणण्यात येते.

१४. दत्तवाडी, सांखळी - गोवा

गोमंतकातील अतिशय प्रसिद्ध असे हे दत्तस्थान तेथील निसर्गवैभवानेही दत्तभक्तांना आकर्षित करून घेते. माशैल, सांवई व सांखळी ही गोमंतकातील दत्तभक्ताची त्रिस्थळी आहे. गोमंतकाच्या सांस्कृतिक इतिहासात दत्ताचाही उल्लेख सापडतो. “केळोशी या साष्टीतील गावात ‘आंबसेत’ नामक एक शेत आहे. ते म्हाळू शेणवी याने दत्तात्रेयाच्या देवाला दान दिले होते” अशी १ सप्टेंबर १५८३ ची नोंद पोर्तुगीजांच्या पणजी येथील ऐतिहासिक दफ्तरात सापडते. ‘योगिराज टिळक’ हा ग्रंथ दत्तात्रेयांचा असून तो गोमंतकातीलच होय. सन १८८१ - ८२ या काळात सांखळी येथील दत्तमंदिर तयार होऊन चैत्र व. २ शके १८०४, ५ एप्रिल १८८२ या दिवशी मोठ्या थाटाने मंदिरात दत्तमूर्तीची स्थापनाही झाली.

पणजीपासून सुमारे २०-२५ मैलांवर भतग्राम (डिचोली) तालुक्यात हे सांखळी नावाचे दुमदार गाव वसलेले आहे. सन १८७८ च्या सुमारास सांखळीत म्हाळू कामत नावाचा एक अत्यंत भाविक असा विठ्ठलभक्त राहत होता. त्याचा मुलगा लक्ष्मण हाही विठ्ठल व दत्त यांचा भक्त होता. नरसोबाच्या वाडीस जाऊन तो मनोभावाने गुरुचरित्राची पारायणे करीत असे. परंतु ते गौड सारस्वत असल्यामुळे वाडीचे पुजारी त्यांना त्रास देत. अशाच एका प्रसंगी वडील कामत वाडीस गुरुचरित्र वाचीत असताना त्यांना त्रास झाला. त्यांचे मन खिन्न झाले. डोळ्यांतून अश्रू ओसरू लागले. त्याच रात्री भगवान दत्तात्रेयांनी त्यांना दृष्टांत दिला. ‘भक्ता, तू काळजी करू नकोस. आम्हीच तुझ्या गावी येऊ.’

कामतांच्या मनास कमालीचा हर्ष झाला. सांखळीच्या येसू शेणवी बोडके याच्या पत्नीस, मथुराबाईस सत्कृत्य करण्याची प्रेरणा झाली. नदीच्या अलिकडे, गावठाणात अतिशय निर्जन व निरूपयोगी अशा जागेत एक औदुंबराचे झाड लावण्यात आले. झाड टवटवीत होत आल्यावर पार बांधण्याचे काम कामतांनी सुरु केले. ही जागा मुसलमानांची दफनभूमी होती. खोदकामात एक सोन्याचा छोटा नाग, रूप्याच्या पादुकांचा जोड, मारूतीची व गणपतीची पाषाणमूर्ती इत्यादी वस्तू सापडल्या. सन १८७९ मध्ये पाराचे बांधकाम पूर्ण होऊन सांखळीच्या दत्तस्थानाचा प्रारंभ झाला.

श्रीगोकर्ण पर्वगाळी मठाधीश श्रीमत् पूर्णप्रज्ञतीर्थस्वामी महाराज यांचा दौरा यावेळी गोमंतकात होता. त्यांची प्रेरणा मिळून दत्तमंदिराच्या बांधकामास सुरुवात झाली. लक्ष्मण म्हाळू कामत, वासू म्हाळू कामत, गोविंद पै कुचलेकर, यशवंत प्रभू आजगावकर, विष्णू शेणवी शेठ्ठे, मुकुंद शेणवी बोडके इत्यादी मंडळींनी पाराशेजारीच गर्भागार बांधले, बोरी येथील शिल्पकाराकडून काळ्या पाषाणाची एकमुखी दत्ताची मूर्तीही आणण्यात आली. मोठ्या मंदिराचे उभारणीचे कार्य सुरु झाले. याच सुमारास वासू म्हाळू कामत यास दृष्टांत झाला की, 'मी सह्यपर्वत ओलांडून आलो असल्यामुळे फार थकलो आहे. विश्रांतीसाठी जागा हवी.' एका संन्याशाने हे उद्गार काढून औदुंबराच्या पाराकडे बोट दाखविले. साक्षात् दत्तप्रभू सांखळीच्या दत्तस्थान येत असल्याची खात्री सर्वाना पटली. सांखळीकरांच्या दुर्दम्य उत्साहामुळे दत्तमंदिर मोठ्या प्रमाणात तयार झाले. विशेष म्हणजे गावातील एका जुन्या किल्ल्याचेच सामान या मंदिरास उपयोगी पडले.

बोरी येथील शिल्पकाराकडून आलेली काळ्या पाषाणाची मूर्ती देवळामागील औदुंबरापाशी ठेवण्यात आली. नवी मूर्ती काश्मिरी पाषाणाची आणावी असे ठरले. पित्रेशास्त्री व कामत या कामासाठी मुंबईस आले. एका शिल्पकाराने नेपाळनरेशांच्या सांगण्यावरून एक दत्तमूर्ती सुरेखशी तयार केली होती, ती सांखळीकरांना योगायोगाने मिळाली. पादुकांचा सुंदर जोडही प्राप्त झाला. नवी मूर्ती वाजतगाजत सांखळीस येऊन पोचली. शास्त्रीमंडळींच्या सल्ल्याने मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेचा विचार ठरला. शके १८०४ च्या चैत्री पौर्णिमेपासून वद्य द्वितीयेपर्यंत प्राणप्रतिष्ठेचा सोहळा चालू होता. गणपती, मारूती, अन्नपूर्णादेवी, बाण, शाळिग्राम, नर्मदा, पाषाणनंदी असे काही इतर देवही दत्तांच्या सहवासात येऊन स्थिरावले. सर्व गोमंतकातून सात-आठ हजार दत्तभक्तांचा समुदाय जमला होता.

म्हापसा - डिचौली रस्त्यावरील सांखळी गावालागत असलेल्या या दत्तस्थानाची महती दिवसेंदिवस वाढत गेली. सृष्टिसौंदर्याची तर अवीट गोडी या स्थानाभोवती आहे. एकान्त व स्वच्छता, टापटीप व भावसधनता यांचा अनुभव येथे आजही दत्तभक्तांना येतो. देवालयाच्या पार्श्वभागी नारळी - पोफळींची

झाडे असून येथे सिद्धपुरूषाचे स्थान आहे. अनेक शिवलिंगेही या भागात दिसतात. जवळच प्रसिद्ध असे विठ्ठलमंदिर आहे. सांखळीची दत्तवाडी म्हणजे गोमंतकातील गाणगापूर समजतात. दत्तमंदिराच्या पाठीमागची जमीनही दत्तवाडी संस्थानास योगायोगाने मिळाली. शांताराम दाभोळकर या नावाच्या एका दत्तभक्ताने मंदिराच्या बाजूस दगडी तट, विहीर, मंदिरात काश्मिरी पाषाणाची फरशी अशी कामे केली.

मंदिराचा मंडप हंड्या - झुंबरे यांनी शोभिवंत दिसतो. स्वच्छता व टापटीप गोमांतकी परंपरेस शोभणारी आहे. गर्भागारात 'तीन शिरें सहा हात' अशी दत्तमूर्ती भक्तांची वाट पाहात उभी असते. मूर्तीच्या मागे रूप्याची प्रभावळ आहे. वर रूप्याचा मंडपही आहे. औदुंबराचा पार, अग्रशाळा, विहिरी, स्वयंपाकगृह, पोफळींची बाग इत्यादींमुळे दत्तवाडीच्या सौंदर्यास सीमा उरलेली नाही. नेहमी उत्सव - समारंभ चालू असतात. भक्तांच्या देणग्यांतून पूजाअर्चा सुरू असते. शिबिकोत्सव, गुरुचरित्रपारायण, दत्तजयंती अशा काही प्रसंगी उत्साहाला भरते येते. दर गुरुवारी मोठी पूजा, दीपाराधना, पुराण, कीर्तन, भजन असे कार्यक्रम असतात. पहाटे रोज काकड-आरती होते. देवळाच्या परिसरात पाळावयाचे नियम शुचित्वाला पोषक असेच आहेत. अश्वत्थपार, तुलसीवृंदावन, औदुंबरपार, अग्रशाळा, फुलांची बाग, शमीचा पार, वीजबत्तीची व्यवस्था, दगडी तटबंदी, महादरवाजा, नगरखाना, दीपस्तंभ, हंड्या, झुंबरे, सोन्याचे दागिने, रूप्याची भांडीकुंडी इत्यादी नाना वस्तूंची भर भक्तांनी घातलेली दिसते.

दत्तवाडी या सांखळीच्या देवस्थानाशी संबंधित असलेल्या काही थोर सत्पुरूषांचा उल्लेखही येथे करावयास हवा. साधू सुबाण्णा तोडर या कारवार जिल्ह्यातील चित्रापूरच्या साधकाने येथे सेवा केली आहे. जगन्नाथबुवा बोरीकरांनी मंदिरात गुरुचरित्राचे अनेक सप्ताह केले असून शांताराम नारायण दाभोळकर यांनी या दत्तस्थानात खूपच सुधारणा केल्या. 'दत्तपदगुच्छ' व 'दत्तभजनमाला' अशी त्यांची काही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या प्रथम पत्नीच्या नावाने एक 'शांतापार' येथेच आहे. विष्णू गिरीधर शेणवी, ढेंपे, भागीरथीबाई कायकीणी अशा आणखी काही दत्तभक्तांचा संबंध सांखळीच्या दत्तवाडीशी होता.

१५. बडोद्याचे स्वामीसमर्थ संस्थान

बडोद्यातील सुरसागर, पश्चिम घाटावर एका लहानशा घुमटीत श्रीस्वामीसमर्थ यांच्या पादुका आज कित्येक वर्षांपासून स्थापन केलेल्या आहेत.

अक्कलकोट स्वामीमहाराजांचे एक निस्सिम भक्त ब्रह्मनिष्ठ वामनबुवा वामोरीकर (बडोदेकर) हे

बडोद्यास सुरसागराचे काठी घरात रहात होते.

एकाच वेळी अनेक व्याधींनी त्यांची प्रकृती फार बिघडली. वाचण्याची आशा नसल्यामुळे श्रीस्वामीचरणी विनंतीपत्रे उत्तर येण्याचे पूर्ण आशेने पाठविली होती. परंतु पत्राचे उत्तर १०-१२ दिवसांत न आल्यामुळे प्राणायाम करून जलसमाधी घ्यावी, असा विचार करून रात्रौ १२ वाजता सगळे निजलेले पाहून सुरसागरातील एरंड्याचे काठी जाऊन एरंड्यात उतरू लागले.

वामनराव एरंड्यात उतरतात, इतक्यात चमत्कार असा झाला की, दीनदयाळ अक्कलकोट स्वामीमहाराज त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष प्रगट होऊन त्यांनी वामनबुवांचा हात धरून त्यांना वर ओढले. अतिशय रागाने त्यांना दोन थापड्या मारून महाराजा म्हणाले, “शहाण्या गाढवा, आयुष्य असून का मरतोस ? तुझे भोग भोगल्याशिवाय तुला गती नाही. आम्हांवर त्रागा करतोस काय ? सहजसमाधी सोडून प्राणत्यागरूप जलसमाधी कसली घेतोस ?” असे म्हणून त्यांना घरी आणून सोडले व महाराज वामनबुवांचे अंगावर हात फिरवून म्हणाले, “बरे होईल. उगाच बैस” असे बोलून स्वामी महाराज अदृश्य झाले. दत्तात्रेय समर्थस्वामीमहाराजांचा अभय वदरहस्त अंगावर फिरल्यावर मग काय विचारता ? त्यांना रात्रौ चांगली गाढ निद्रा लागली. प्रातःकाळी जागृत झाल्यावर पहातात तो शरीर शांत व मन प्रफुल्लित झाले. बहुतेक व्याधी नाहीशा झाल्या व त्यांना आरोग्य प्राप्त झाले. प्रस्तुत हकीकत शके १७९८ च्या वैशाख शुद्धातली आहे.

श्रीस्वामीसमर्थमहाराजांच्या प्रागट्याच्या स्मरणार्थ प्रतीक म्हणून वामनबुवा यांनी रावजी कडुस्कर यांस श्रीसमर्थाची प्रेरणा होऊन त्यांनी सन १९५८ सालच्या श्रीदत्तजयंतीचे दिवशी या पादुकांच्या जोडीला श्रीसमर्थाची मनोहर संगमरवरी मूर्ती स्थापन करावी अशी चालना जोराने सुरू केली. एक गृहस्थ अचानक येऊन त्यांनी श्रींची संगमरवरी मूर्ती देण्याचे आश्वासन दिले.

१६. बडोद्याचे तारकेश्वर स्थान

अक्कलकोट राजेसाहेब यांचे मानकरी विश्वासराव ऊर्फ आप्पासाहेब हे रहिमतपूर, जिल्हा साताराचे रहाणारे असून नोकरीनिमित्त अक्कलकोटास रहात होते. त्यांची कन्या जमनाबाई अप्रतिम लावण्यावती होती. आपले योग्यतेप्रमाणे व मुलीचे रूपाप्रमाणे तिला वर कसा मिळतो, याची आप्पासाहेबांचे मनास काळजी लागली होती. एके दिवशी श्रीस्वामीसमर्थाकडे जाऊन, चरणी मस्तक ठेवून, आप्पासाहेबांनी महाराजांस विनंती केली, “मुलीस चांगले स्थळ मिळण्याची महाराजांनी कृपा

करावी. ” यावर महाराज म्हणाले, “काळजी का करतोस ? आम्ही तिला बडोद्याचा खंडेराव नेमला आहे.” आप्पासाहेब यांस आज्ञेचा अर्थ कळेना. पण महाराजांवर विश्वास ठेवून ते स्वस्थ राहिले. थोड्याच दिवसांत बडोदे संस्थानचे एक प्रतिनिधिमंडळ कन्या पहाण्यासाठी अक्कलकोटास आले व त्यांनी बडोद्याचे महाराज श्रीमंत खंडेराव गायकवाड यांचेसाठी कन्या पसंत केली. आप्पासाहेब माने साधारण मानकरी असून बडोद्याचे खंडेराव महाराजांचे बरोबर कन्येचे मोठ्या थाटात लग्न झाले. जमनाबाई बडोद्याच्या महाराणी झाल्या. समर्थांच्या आशीवार्दाने आपली कन्या महाराणी झाली म्हणून त्यांना परमानंद झाला. तेव्हापासून आप्पासाहेब व श्रीमंत जमनाबाई महाराणीसाहेब महाराजांचे निस्सीम भक्त बनले.

श्रीमंत जमानाबाई महाराणीसाहेब यांनी आपल्या ताराराजे या कन्येचे नावाने बडोद्यास ‘तारकेश्वर’ या नावाचे एक शिवालय बांधलेले आहे. त्या शिवायलाच्या प्रवेशद्वारचे मंदिरावर दर्शनी अशा दोन्ही बाजूंस श्रीस्वामी समर्थांच्या संगमरवरी दोन मूर्ती ठेविलेल्या होत्या. त्या शिवालयात एक गृहस्थ दर्शनास जात असता त्यांनी या मूर्तीतून ‘मी येथे आहे’ असा दोन वेळा आवाज ऐकला होता. त्या गृहस्थाने या मूर्तीबद्दल माहिती श्री. कडुस्कर यांना दिली.

बडोद्याचे महाराज श्रीमंत फत्तेसिंहराव गायकवाड यांच्या ताब्यात हे ‘तारकेश्वर,’ मंदिर असल्याने मंदिरासाठी मूर्ती देण्याबद्दल श्रीमंतांना विनंती करण्यात आली. श्रीमंतांनी कृपावंत होऊन सन १९६० साली ती मूर्ती दिली. ही मूर्ती संगमरवरी दगडाची लहान असून फारच सुंदर आहे.

नंतर ब्रह्मनिष्ठ प.पू. श्रीरंग अवधूत महाराज नारेश्वर यांच्या शुभहस्ते मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशी (सह पौर्णिमा) गुरुवार श्रीदत्तजयंतीच्या दिवशी तारीख १/१२/१९६० रोजी या मूर्तीची स्थापना व पादुकांचा जीर्णोद्धार करण्यात आला.

सन १९६५ साली बडोद्यातील म्युनिसिपालिटीने एक सभामंडप बांधून दिला असून आजूबाजूची विशाल जागा मंदिरासाठी दिली आहे.

ब्र. नि. प. पू. श्रीरंग अवधूत महाराज यांचे सूचनेवरहुकूम मंदिराचे विश्वस्त (ट्रस्ट) करण्यात आले आहे व मंदिराचा सर्व व्यवहार विश्वस्तामार्फत चालत आहे.

ज्या भक्तास अभिषेकयुक्त महापूजा करावयाची असेल त्याने संस्थानात एकरक्कमी अभिषेक देणगी भरून एक तिथी निश्चित करून घ्यावी. त्याप्रमाणे संस्थानकडून दरवर्षी त्या तिथीस भक्ताच्या

नावाने संकल्प सोडून अभिषेकयुक्त महापूजा करण्यात येते. संस्थानने हा खर्च त्या रकमेच्या व्याजातून करावयाचा आहे. याप्रमाणे अभिनव योजना सन १९६५ पासून दाखल करण्यात आली आहे. सध्या या योजनेत १३६ भक्तांनी लाभ घेतलेला आहे.

श्रींची त्रिकाळपूजा होत असते व दर गुरुवारी रात्रौ ८-३० ते १० पावेतो आरतीचा कार्यक्रम होत असतो. श्री स्वामी महाराजांची 'पुण्यतिथी' व 'श्रीदत्तजयंती' असे वार्षिक दोन कार्यक्रम संस्थानमार्फत होत असतात. या उपरान्त 'गुरुद्वादशी,' 'गुरुप्रतिपदा,' 'श्रीरंगजयंती' इत्यादी दिवशी भजन वगैरेचा कार्यक्रम होत असतो.

सन १९६१ सालात श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव सुरु असता एकादशीचे दिवशी सकाळी ६-३० वाजता श्रींची आरती होत असता श्रींचे मूर्तीने आपले मस्तक डोलवून आशीर्वाद दिलेला आहे. तेव्हापासून संस्थानचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष होत आहे.

ब्र. नि. प. पू. श्रीरंग अवधूत महाराज यांनी आपल्या पादुका सन १९६५ सालात गुरुद्वादशीचे दिवशी दिल्या आहेत व त्या श्रींचे मूर्तिसन्निध ठेविण्यात आल्या आहेत.

पूज्य श्रींनी खर्चाचा आकडा नक्की करून दिला आहे व त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था पंचामार्फत होत असते.

पूज्यश्री ब्रह्मभूत होण्यापूर्वी म्हणजे तारीख २८ माहे ऑगस्ट १९६८ रोजी शेवटी संस्थानात येऊन त्यांनी संस्थानाची उत्तरोत्तर भरभराट होईल असा अशीर्वाद दिलेला आहे.

श्रीसद् गुरुबाळाप्पा महाराज यांच्या गादीवर विद्यमान असलेले प. पू. श्री गजाजन महाराज यांचे दोन वेळा संस्थानमध्ये आगमन झाले आहे व 'आम्ही येथे आहोत' असे सांगितले आहे.

श्रीसद्गुरू शंकराचार्य, श्रीकरपात्रीची वगैरें सारख्या थोर विभूतींनी पण या संस्थानचा महिमा गाइला आहे.

स्वामीकृपेने संस्थानची दिवसेंदिवस भरभराट व उत्कर्ष होत आहे.

संस्थानचे कीर्तीचा सुगंध सर्वत्र सर्वत्र दरवळला असून दररोज व दर गुरुवारी असंख्य भक्तमंडळी

श्रीस्वामीसमर्थांच्या दर्शनास येऊन आपली मनःकामना पूर्ण करून घेत आहेत. तसेच बाहेरगावाहूनही अनेक भक्तमंडळी खास दर्शनासाठी व नवस फेडण्यासाठी येत असतात.

श्रीस्वामीसमर्थांची लीला अगाध आहे व त्यांच्या कृपाप्रसादानेच आज या संस्थानाला तीर्थक्षेत्राचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

१७. बडोद्याचे नीळकण्ठेश्वर

बाबजीपुरा (शिवाजी रोड) दांडिया बाजारात श्रीनीलकण्ठेश्वर महादेवाचे प्रसिद्ध मंदिर आहे. त्याच्या विस्तीर्ण आवारात उत्तरेच्या बाजूस हे 'श्रीदत्तस्थान' आहे. देवस्थान विस्तीर्ण अशा औदुंबराच्या वृक्षछायेखाली आहे. पूर्वी प्रसिद्ध श्रीनीलकण्ठेश्वर महादेवाचे विस्तीर्ण आवारात एक औदुंबराचा वृक्ष होता.

प. पू. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती (टेंबे) स्वामी महाराज (गरूडेश्वर) यांचे एकनिष्ठ परम शिष्य सदाशिव रामचंद्र पुराणिक हे शिनोर (चांदोह - नर्मदातीरी) येथे राहत असत. त्या वेळी श्रीवासुदेवानंदसरस्वती स्वामीमहाराजांचा मुक्काम मार्कण्डेश्वर महादेवाच्या मंदिरात होता. स्वामीमहाराज सदाशिव रामचंद्र पुराणिक यांच्या येथे भिक्षेस येत असत. स्वामी महाराजांनी त्यांना गुरुमंत्र दिला होता. त्यांचे चिरंजीव गजानन सदाशिव पुराणिक हे बडोद्यास रहात होते. पुढे त्यांनी वडिलांच्या स्मरणार्थ वरील 'औदुंबर' वृक्षास सन १९५२ साली पार बांधला.

सन १९५६ साली त्या 'औदुंबर' वृक्षाखाली श्री. लक्ष्मणराव भांबुरकर यांनी देऊळ बांधले व माघ शुद्ध रथसप्तमीच्या शुभमुहूर्तावर त्या मंदिरात श्रीगुरु दत्तात्रेय यांच्या सुंदर मूर्तीची स्थापना करण्यात आली व उत्सवास सुरूवात झाली. सात दिवस अखंड 'श्रीगुरुचरित्र' व अखंड 'नामसप्ताह' वार्षिक होऊ लागले. शेवटच्या दिवशी भंडारा (समाराधना) होतो. श्रींची पालखीतून मिरवणूक काढण्यात येते.

या संस्थानास प. पू. रंग अवधूत महाराज (नारेश्वर) यांनी भेट दिली असता त्यांनीच 'श्रीगुरुचरित्र - सप्ताह' व 'नामसप्ताह' हे करण्याबद्दलची प्रथा घालून दिली आहे.

सन १९६० साली बडोद्यातील सुप्रसिद्ध लोकप्रिय श्रीमद्भागवतसप्ताहविशारद प. पू. श्री. रामचंद्र केशव डोंगरशास्त्री यांनी औदुंबराचा पार मोठा करून सुंदर सभामंडप उभारून दिला आहे. येथे दर गुरुवारी आरती, दत्तबावनी पठन व भजन होते. त्या दिवशी दत्तोपासक मंडळींची दर्शनासाठी फारच गर्दी

होते. मंदिराजवळच श्रीनीलकंठेश्वर महादेवाचे, श्रीगणपतीचे व दिंडोरकरांचे श्रीराममंदिर आहे. तेव्हा सर्व भक्तमंडळी एकत्र जमून दर गुरुवारी सुंदर यात्रा भरते. गुरुद्वादशी, गुरुप्रतिपदा, प. पू. श्रीवासुदेवानंदस्वामी महाराजांची पुण्यतिथी, श्रीदत्तजयंती, गुरुपौर्णिमा वगैरे उत्सव समारंभाने साजरे होतात.

१८. बडोद्याचे कुबेरेश्वर

पूर्वी बडोदा शहराच्या मध्यभागी मांडवीच्या उंच मनोऱ्यावर भगवा झेंडा फडकत असे. जवळच्या सरकारवाड्यात राजकुटुंबाचा निवास असे. मनोऱ्याच्या खालील राजमार्गावर एक वेडसर मनुष्य भटकत असे. वेडा कुबेर म्हणून लोक त्याला ओळखत. एकदा एक पिसाळलेला हत्ती त्याने आवरून धरल्यामुळे त्याच्या दैवी सामर्थ्यावर महाराणीसाहेब खूष झाल्या. श्रीजमनाबाईंनी त्याला आपल्या गुरुस्थानी मानले. त्याच्या नावे महादेवाचे मंदिर उभारले. त्याच्या समोरच असलेले दत्तमंदिर कुबेरेश्वराचे दत्तमंदिर म्हणून प्रसिद्ध असून अनेक दत्तभक्तांची या दत्तावर निष्ठा आहे. दत्तबावनीचे पाठ येथे दर गुरुवारी म्हटले जातात.

१९. डभोई

प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामी (टेंबे) गरूडेश्वर, यांचे प्रेरणेने डभोई, जिल्हा बडोदे येथे श्रीदत्तमंदिर दत्तभक्त रामचंद्र दत्तात्रय पेडगावकर यांनी स्थापना केले. सन १९४८ साली प्रथम फोटोवरून श्रीदत्तजयंती उत्सव केला व सन १९४९ साली दत्तमूर्तीची स्थापना डभोई येथील एक ब्राह्मण गं. रतुकाना बेन अंबालाल धनसुखलाल दवे यांनी त्यांचे घरात जागा दिली व तेथे श्रींची स्थापना केली.

दत्तभक्त रामचंद्र दत्तात्रय पेडगावकर हे लहानपणापासून गरूडेश्वर येथे स्वामींचे उत्सवास जात असत. श्रीगुरुचरित्रपारायणे नेहमी करीत असता त्यांना स्वामींच्या गाणगापूरला जाण्याचा दृष्टांत झाला; त्याप्रमाणे गाणगापुरीही श्रीगुरुचरित्रपारायणे केली, तेव्हा मूळ स्थळी डभोई येथे जाऊन पारायणे करणेजी आज्ञा झाली. त्याप्रमाणे ११०० पारायणे केली व त्यानंतर स्वामींचे आदेशानुसार डभोई, जिल्हा बडोदे येथे दत्तमंदिर स्थापन केले.

श्रीगुरुचरित्र, नवनाथभक्तिसार आदी ग्रंथांची यांनी पुष्कळ पारायणे केली; तसेच श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथाचीही पारायणे केली.

गुजरात राज्यात प. पू. वादुदेवानंदसरस्वती स्वामी (टेंबे स्वामी) यांचे प्रेरणेने स्थापन झालेले हेच एक दत्तमंदिर आहे.

२०. गेंडीगेट दत्तमंदिर, बडोदे

हे खाजगी देवस्थान प्राचीन असून मुख्य मूर्ती श्रीमहाविष्णूची आहे. कै. शंकरराव लक्ष्मणराव पट्टणकर ह्यांना गुरु ब्रह्मनिष्ठ वामनबुवा वामोरीकर (पूर्ण दत्तावतारी श्रीअक्कलकोटस्वामीसमर्थाचे शिष्य) ह्यांनी स्वतःच्या पूजेतील देव, अक्कलकोटस्वामींच्या प्रतिमा, चरणपादुका, महावस्त्र (छाटी), पंचायतन, श्रीदत्तमूर्ती - वगैरे नित्य पूजेसाठी दिल्याने ते वरील मंदिरात आहेत. शिवाय कै. सौ. उमाबाई (कै. श्री. शंकररावांच्या पत्नी) ह्यांच्या अंगात दर गुरूवारी आरतीच्या वेळी श्रीस्वामीसमर्थाचा संचार होत असे व जिज्ञासूंना मार्गदर्शन मिळत असल्यामुळे हे 'दत्तमंदिर' म्हणून ओळखले जाते. गुरुपौर्णिमा, श्रीदत्तजयंती, ब्र. वामनबुवा व अक्कलकोटस्वामीसमर्थाची पुण्यतिथी वगैरे उत्सव यथाशक्ती साजरे केले जातात.

२१. अबुवरील गुरुशिखर

अरवली हा भारतातील सर्वात प्राचीन पर्वत आहे. तो राजस्थानात नैर्ऋत्य - ईशान्य पसरलेला आहे.

नैर्ऋत्य भागात 'माउंट अबू' (अबू पहाड, अबूपर्वत) हे या पर्वतातील सर्वात उंच शिखर आहे. त्याची उंची सुमारे १,७०० मीटर आहे. त्याला 'गुरुशिखर' असे म्हणतात. हे शिखर अबूपासून सात मैलांवर आहे. अबूपासून पाच मैलांवर व ५०० फूट अधिक उंचीवर 'ओरिया' या नावाचे गाव आहे. हे 'गुरुशिखराच्या' मुख्य टोकाखाली स्थित झालेले आहे. या गावापासून गुरुशिखर तीन मैलांवर आहे. अबूपेक्षा हे अधिक थंड असून या ठिकाणी हिंदू व जैनांची मंदिरे आहेत. या ठिकाणी 'कंखलेश्वर' महादेवाचे प्रसिद्ध मंदिर आहे.

ओरियापासून थोड्या अंतरापर्यंत सडक आहे. परंतु त्यापुढे अशी पाऊलवाट (पगदंडी) सुरु होते. ती पर्वतावरून आणि नाल्यातून 'गुरुशिखर' पर्यंत जाते. चढाव जरा जास्त आणि अवघड आहे. परंतु दृढभक्तीने येणाऱ्या मानवास तो कठीण वाटत नाही.

श्रीभगवान दत्तात्रेयांनी या स्थानी निवास केला होता. त्या स्मरणार्थ खडकाचे शिळेकर कोरलेल्या पादुका या शिखरावर एका लहानशा मंदिरात स्थापण्यात आल्या आहेत.

या शिखरावर महान योगी तपश्चर्या करण्यास राहिलेले आहेत.

या ठिकाणी हिंसक प्राणी पण आहेत.

या ठिकाणहून फार दूरची स्थळे नजरेस पडतात. दुरचे घनदाट जंगल, हिरवळ तसेच वृक्षराजी व शीतल वाऱ्याच्या मंद मंद लहरी मनाला आनंदित करतात.

या ठिकाणी अनेक यात्रेकरू येतात. रस्ता जरा भितीजनक असल्याने यात्रेकरूंच्या रक्षणासाठी एक पोलिसशिपाई सकाळ-सायंकाळ ओरिया गावापर्यंत येतो. ओरियापासून मार्गदर्शक घेणे अधिक हितावह आहे.

या ठिकाणी यात्रेकरूंची धर्मशाळा आहे. तसेच कित्येक गुहा (गुंफा) पण आहेत. या ठिकाणी राहत असलेले संत-साधू यात्रेकरूंच्या व्यवस्थेची पूर्ण काळजी घेतात.

येथे साधु - संन्याशांना, तसेच गरीब माणसांना मोफत भोजन देण्यात येते. येथे एक सुंदर कुवा व बाग आहे.

हिंदू धर्माचा उद्धारक रामानंद याच्या पण पादुका येथे आहेत.

या ठिकाणी श्रीमंत तुकोजी महाराज होळकर यांना श्रीस्वामी समर्थ (अक्कलकोट) यांनी दर्शन दिले आहे.

२२. गिरनारवरील पादुका

अरवली पर्वताच्या नैऋत्येस गुजरात (सौराष्ट्र) गिरनारचे डोंगर आहेत. या डोंगरावरील राखीव जंगलात भारतातील प्रसिद्ध सिंह आहेत. ते पाहण्यासाठी दूरदूरचे लोक येतात. जुनागड शहरापासून दोन मैलांवर प्रसिद्ध 'गिरनार पर्वत' फार विस्तीर्ण व उंच आहे.

पुराणकाळापासून गिरनार पर्वत फार प्रसिद्ध आहे. पुराणांनी या पर्वताचा महिमा गर्जून सांगितला आहे. या पर्वताच्या भोवती एवाद्या कोटाप्रमाणे सात शिखरे उभी आहेत. सभोवताली असलेले डोंगर

पांढऱ्या रंगाचे असून मधला पर्वत निळ्या रंगाचा आहे. पारिजातक, मंदार, जाई, मोगरा, इत्यादी फुलांचे ताटवेच्या ताटवे या पर्वतावर उगवल्यामुळे हा पर्वत शोभिवंत दिसतो. वड, पिंपळ, औदुंबर, चिंच जांभूळ, आंबा इत्यादी फलभारसंपन्न वृक्ष पर्वतावर वनस्पतींची पर्वतावर गर्दी झालेली दिसून येते. मयूर (मोरे), कोकिळा इत्यादी पक्षिगणांच्या आवाजाने पर्वताचा परिसर निनादून जात असतो. शिखरावर वारा अत्यंत जोराचा वाहतो.

वाघ, चित्ते, अस्वल, सांबर, हरीण, गेंडे यांचीही पर्वतावर वस्ती आहे. अनेक वानरे तेथे राहतात.

पर्वतावर स्थळोस्थळी वृक्ष, वनश्री, हिरवळ, देवस्थाने, कुंडे व स्वच्छ जलमय पवित्र तीर्थे आहेत.

हरकेश्वराचे मंदिर, अंबादेवीचे मंदिर, दामोदर कुंड, मृगीकुंड, भीमकुंडतीर्थ, कमंडलुतीर्थ, भुवनेश्वरमंदिर, नरसिंह मेहतांचे स्मृतिस्थान इत्यादी दर्शनीय स्थळे आहेत.

मुचुकुंदाची गुहा आहे. दुसऱ्या अनेक गुहा आहेत. गुहेत योगीश्वर ध्यानस्थ असतात. साधू व सिद्धयोगी अनुष्ठानाला व योगसाधनेला बसतात. अनेक साधू अशा गुप्तस्थळी राहतात. त्यांना युगायुगाचे ध्यान नसते. कोणी गुप्त, कोणी प्रसिद्ध असे हजारो योगी, तपस्वी व सत्पुरुष या पर्वतावर वस्ती करून राहिले आहेत.

पांडवांनी तेथे उग्र तपश्चर्या केली होती, वृकोदराने (भीमाने) हिडिंबेचे तेथेच पाणिग्रहण केले. गौतमऋषींनीसुद्धा याच पर्वतावर तपश्चर्या केली होती.

त्याचप्रमाणे शंकराचार्य, रामानंद, गोरक्ष, अवघडनाथ आदि प्रसिद्ध सत्पुरुषांनी याच ठिकाणी तपश्चर्या केली. एवढेच नव्हे तर श्रीगुरु दत्तात्रेय तेथे असूनही तपश्चर्या करीत असतात.

पर्वतावर सुंदरशा मंदिरात अत्यंत तेजस्वी, देदीप्यमान व परमसुखदायक अशा 'गुरुपादुका' आहेत.

श्रीसद्गुरु दत्तात्रेयस्वामींचे प्रमुख असे हे उत्तम वस्तीस्थान आहे. त्यामुळे अनेक दत्तभक्त (दत्तोपासक) तेथे सेवार्थ राहतात. नेहमी लक्षावधी भाविक लोक दर्शनास येतात. तेथे शिवरात्रीचा मेळा भरतो.

“दत्तगुरु गिरनारी भरोसा भारी” अशी अखंड गर्जना चालत असते. श्रीसमर्थ अक्कलकोटस्वामीमहाराज शके १७७५ साली गिरनारपर्वतावर गोमुख तीर्थाजवळ सेवादस नावाचे योगी पुरुष राहात होते, त्यांना भेटले होते. त्यांनी योगमार्गातील काही शंका - कुशंकांचे समाधान त्यांचेकडून करवून घेतले होते. रघुनाथभटजी, निरंजनरघुनाथ, जालवणकर, किनाराम इत्यादी दत्तभक्तांचा गिरनारशी असलेला संबंध प्रसिद्ध आहे.

२३. अनसूयातीर्थ

प्रतापनगर (बडोदे) वेस्टर्न रेल्वेलाईनवरून डभोईमार्गे दहा मैलांवर चांदोद (गुजरात) नावाचे क्षेत्र आहे. त्या ठिकाणी नर्मदा नदीचे विस्तीर्ण पात्र आहे. समोरच पूर्वबाजूस ‘कर्नाळी क्षेत्र’ आहे. कर्नाळी व नर्मदेचे मधून ‘ओर’ नदी वाहते, त्या ठिकाणी ओरसंगम आहे. हा संगम पवित्र असल्याने तेथे मृत माणसांच्या अस्थी विसर्जन करतात.

चांदोदक्षेत्राचे पश्चिम दिशेस सुमारे दोन मैलांवर नर्मदा नदीचे तीरावर शिनोर नावाचे गाव आहे. शिनोरपासून ‘अनसूयातीर्थ-क्षेत्र दत्तस्थान’ पाच मैलावर नर्मदेच्या तीरावरच आहे. त्या ठिकाणी महासती साध्वी दत्तात्रेयमाता अनसूया यांचे मंदिर आहे. मंदिरासमोरच श्रीदत्तात्रेय यांचे मंदिर आहे. तेथील पुजाऱ्याचे नाव साने असे आहे.

हे स्थान अत्यंत पवित्र, निसर्गसुंदर व रमणीय आहे. अनसूयामंदिरजवळची माती निष्ठापूर्वक लाविली असता मोठमोठे रोग बरे होतात, असे कित्येक भाविक भक्तांचे अनुभव आहेत. तसेच अनसूया देवी नवसास पावते अशी भाविक लोकांची श्रद्धा आहे! गंगासप्तमीला अनसूयाक्षेत्री मोठा मेळा भरतो. दर रविवार, मंगळवार, शुक्रवार या दिवशी दर्शनासाठी लोकांची अतिशय गर्दी होते.

येथे रक्तपिती लोकांचा प्रसिद्ध दवाखाना आहे. अनेक रोगी येथे बरे होतात. त्यांचेसाठी मोफत औषधोपचार करण्यात येतात !

२४. नारेश्वर

गुजरातमध्ये बडोद्याजवळ मियागाम स्टेशनमार्गे मोठी कोरळ रेल्वेलाईन नर्मदा नदीच्या काठी, नारेश्वर रोडस्टेशनपासून थोड्या अंतरावर ‘नारेश्वर’ नावाचे क्षेत्र आहे. त्या ठिकाणी ब्रह्मनिष्ठ प.पू.श्रीवासुदेवानंदसरस्वती(टेंबे)स्वामीमहाराज (गरुडेश्वर) यांचे सद्शिष्य श्री दत्तभक्त प.पू.श्रीसद्गुरू

रंग अवधूत महाराज यांचा 'अवधूतनिवास' आश्रम आहे. प्रार्थनाभवन, मातृकुटिर, मातृमंदिर, बोधिवृक्षासारखा लिंबाचा वृक्ष इत्यादी स्थाने येथे दर्शनीय आहेत. श्रीरंग अवधूतांच्या भक्तिपरिवाराने साठावी रंगजयंती साजरी करून त्या स्थानास आगळेच महत्त्व प्राप्त करून दिले आहे. गुजराथीत महाराजांनी श्रीदत्तभक्तीचा चांगलाच प्रचार केला आहे. त्यांचे गुजराथी व महाराष्ट्रीय असे अनेक भक्त देशात (भारतात) व परदेशात (सिंगापूर, पिनांग, आफ्रिका, मोसांबा इ.) विखुरलेले आहेत.

२५. आत्मतीर्थ पांचाळेश्वर

हे दत्तात्रेयप्रभूंचे भोजनस्थान. महानुभावीयांचे हे अति पवित्र दत्तस्थान औरंगाबाद - बीड जिल्ह्यांच्या सीमेवरून वाहात असलेल्या गोदावरीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आहे. 'चतुर्युगीं अवतार' धारण केलेल्या श्रीदत्तप्रभूंची पवित्र चरणकमले ज्या स्थानी प्रतिदान नित्य नियमांनी लागतात, तेच हे पवित्र आत्मतीर्थ. येथील कणकण व त्यातील अणु-रेणू श्रीप्रभूंच्या स्पर्शाने पावन झालेला आहे. प्रत्येक वस्तूला पावित्र्य आणि इतिहास आहे. 'हे असे... ते तसे, इथे अमुक, तिथे तमुक' असे सारखे पुटपुटणे व त्याद्वारे स्थानांची ओळख करून घेणे आणि महती गाणे सर्वांचे सारखे चाललेले असते. गंगातीराच्या परिसरात मध्यभागी असलेल्या श्रीप्रभूंच्या भोजनस्थानी आज मंदिर उभारून पूर्ण झालेले आहे. क्षेत्राचा महिमा यामुळे अधिकच दुणावला जाणे साहजिकच आहे. सर्वांचे लक्ष याच गोष्टीकडे केंद्रित झाले आहे. या आत्मतीर्थाचा महिमा स्वयंसिद्ध असल्यामुळे अधिक विस्तृत वर्णन न करता कृष्णदास कवी डिंभकृत खालील काव्यपंक्तीच केवळ समर्थनार्थ पुढे करीत आहे.

यालागीं परमेश्वर चरणांकित । ते मोक्षदायक तीर्थे ॥ तयामाजीं आत्मतीर्थ । मुक्ती आणि भुक्तीचे दायक । आत्मतीर्थासम नाही तीर्थ । जें स्मरणामात्रें सर्व पातक । क्षयो करी ॥ चोरी, सुरापान, मित्रद्रोह । ब्रह्महत्या गुरुद्रोह । आणिक महापातकें समूह । जाती आत्मतीर्थीं स्नानें ॥ जरी आत्मतीर्थीं स्नान घडे । तरी बहुजन्मार्जित पापसंग बिघडे ॥ पुण्यरूप जन्म होय रोकडे । जनामाजीं ॥ जें दत्तात्रयाचें निरंतर क्रीडा स्थान । आत्मतीर्थ म्हणिजे महातीर्थ गहन ॥ तेथ जो करी वंदन । तो कधी शोकातें न पवे ॥ शुक्लपक्षीं चैत्रमासीं । महापर्व भूत चारदर्शी । जो प्रयाण करी आत्मतीर्थाशीं । तो निष्पाप होये ॥ तिया आत्मतीर्थीं महातीर्थी । जे पंचपर्वी पूजा करिती । ते मागुतां डोळां न देखिती । संसारयातना ॥”

पांचाळेश्वराचे महत्त्व महानुभावीय दत्तभक्तांना विशेष आहे.

२६. चिकुर्डे दत्तस्थान

सदरचे श्रीदत्तपादुका-निवासदेवस्थान हे सांगली जिल्ह्यातील मौ. चिकुर्डे, देवर्डे (ता. वाळवे, जि.सांगली) या गावाच्या पूर्वेस मालती ओढ्याच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आणि चिकुर्डे-इस्लामपूरच्या हमरस्त्यावर एका आम्रवृक्षाच्या शीतल छायेखाली, पाठीशी औंदुबराचा वृक्ष घेऊन विसावले आहे. हे नावापुरतेच निवास असून खाली धरती व वर आकाश अशा निसर्गमय मंदिरातच उघड्यावर उभे आहे. परंतु मालती ओढ्याचा निसर्गमय परिसर त्याची खुलावट अधिकच करीत आहे.

श्रीदत्तपादुकांची स्थापना ही अलीकडचीच आहे. मात्र श्रीदत्तसंप्रदाय हा ताटे यांच्या घराण्यात पूर्वापार चालत आलेला आहे. रावजी महाराज करंजेकर यांचा अनुग्रह घराण्यावर होता. श्रीविष्णू महाराज बिसूरकर यांचे शिष्य व बंधू श्रीसमर्थसद्गुरू दत्तमहाराज यांच्या सहवासाने नव्याने पुन्हा दत्तसंप्रदाय जोम धरू लागला. दत्तभक्तीचे कार्यक्रम नित्यनियमाने सुरू झाले. महाराजांनी सर्वाना अनुग्रह दिला. श्रीदत्तमहाराज बरीच वर्षे गावी संप्रदाय चालवीत होते. महाराजांचे वयही झाले होते. दिनांक १७/५/१९६० रोजी महाराज दत्तवासी झाले. त्याच दिवशी बाळेकुंद्रीचे पंतमहाराजांचे पुतणे श्री.बाबुराव वकील यांचे पत्र आले. त्यांनी लिहिले होते, “श्रीसमर्थ दत्तमहाराज हे दत्तचरणी विलीन झालेत; तरी त्यांचा जेथे अंत्यविधी केला असेल तेथेच विधियुक्त श्रीदत्तपादुका स्थापन करा.” पत्राप्रमाणे दिनांक ७/५/१९६१ रोजी श्रीदत्तपादुकानिवास स्थापन झाले. पादुकांच्या खाली महाराजांची समाधी आहे.

वर्षातून पंतजन्मकाळ, दत्तजयंती, श्रीसमर्थ दत्तमहाराज पुण्यतिथी इत्यादी उत्सव होतात. भजन, कीर्तन, प्रवचन, दत्तफेरी, प्रसाद इत्यादी सोहळा होतो.

२७. आष्टी दत्तमंदिर

मुंबई - बीड राजमार्गावर नगरपासून ३६ मैलांवर आष्टी हे बीड जिल्ह्यातील तालुक्याचे गाव आहे.

मात्र वद्य प्रतिपदा शके १८८८ शनिवार दि. २५/२/१९६७ रोजी येथे श्रीदत्तमूर्तीची नव्याने स्थापना करण्यात आली. ही मूर्ती जयपूरहून मुद्दाम तयार करवून आणली आहे. ती शिवदत्ताची म्हणजे त्रिमुखांपैकी मधले मुख शंकराचे असलेली आहे. मूर्ती ३।। फूट उंच, शुभ्र संगमरवरी पाषाणाची असून, ध्यान अत्यंत नयनमनोहर व विलोभनीय असे आहे.

या मंदिराची पूजा - अर्चादी सर्व व्यवस्था श्रीदत्तभक्त श्री. रघुनाथराव अनंतराव कालकुंद्रीकर यांच्याकडे असून मंदिराचे विश्वस्तही तेच आहेत.

२८. कसबे डिग्रज

सांगली शहरानजीक ८ किलो मीटर अंतरावर उत्तर बाजूस कसबे डिग्रज हे ८००० वस्तीचे गाव आहे.

डिग्रज येथे सन १८३० ते १९२० पावेतो कै. ती. गोविंदभट सावळंभट जोशी या नावाचे वेदान्तामध्ये निष्णात, उत्तम ज्योतिषी, सदाचारसंपन्न श्रीदत्तभक्त होऊन गेले. त्यांनीच आपल्या गावी श्रीदत्तात्रेयांचे मंदिर बांधून श्रींच्या पादुकांची स्थापना सन १८७५ च्या सुमारास केली.

जोशी हे प्रत्येक शनिवारी व पौर्णिमेस श्रीक्षेत्रऔदुंबरी श्रीदत्तप्रभूंच्या दर्शनास जाऊन तेथे स्नान पूजा-वगैरे यथासांग करून परत सायंकाळी गावी येत असत. असा हा त्यांचा कार्यक्रम अव्याहात १२-२५ वर्षे चालला होता. काही कालाने त्यांना वृद्धापकाळ येऊ लागल्याने ती सेवा त्यांना करता येईना. त्यांनी आपल्या कडक उपासनेने व सेवेने श्रीदत्तगुरुंना प्रसन्न करून घेतलेच होते. आता श्रीदत्तप्रभूंनीच त्यांना औदुंबरास न येता तुझेच (डिग्रज) गावी माझ्या पादुकांची स्थापना करून सेवा चालू ठेव, असा दृष्टांत व साक्षात्कारही दाखविला. श्रींची ही आज्ञा शिरसावंद्य मानून त्यांनी आपल्या (डिग्रज) गावी श्रीमारूतीच्या देवालयानजीक पश्चिम बाजूस लहानसेच मंदिर बांधून श्रींच्या पादुकांची स्थापना केली.

श्रींची नित्य नैमित्तिक पूजाअर्चा, नैवेद्य, आरती, प्रत्येक पौर्णिमेस पालखीची सेवा आणि श्रींचे मुख्यत्वेकरून असलेले गुरुपौर्णिमा, गुरुद्वादशी, श्रीदत्तजयंती, गुरुप्रतिपदा वगैरे उत्सव मोठ्या श्रद्धेने सुरू केले. आज दत्ताची सेवा गोविंदभटजींच्या घराण्यातच आहे.

२९. शिरोळ

श्रीकृष्णा - पंचगंगा यांच्या रम्य परिसरात श्रीनृसिंहसरस्वतींचे वास्तव्य शके १३६४ ते ७६ च्या काळात होते. वाडी, अमरापूर, कुरुंदवाड, शिरोळ ही स्थाने त्यांच्या पदधूलीने पुनीत झालेली आहेत. पंचक्रोशीत ते मधून मधून भिक्षेसाठी जात असत. एकदा असे यतिमहाराज भर दुपारी शिरोळ गावी आले. 'माई, भिक्षा वाढ' असा पुकार त्यांनी तेथील कुलकर्णी यांच्या दारात केला. गृहस्वामिनीने त्यांना नमस्कार करून त्यांचे चांगले स्वागत केले. कुलकर्णी यांच्या घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य होते. 'गृहधनी बाहेर भिक्षेस गेले आहेत, थोडे थांबावे, मी स्वयंपाक तयार करते' असे तिने विनविले. यतिमहाराजांना भूक लागली होती आणि बाईच्या घरी तर जोंधळ्याच्या कण्यांखेरीज कोणतीच अन्नसामग्री नव्हती. कण्या शिजवल्या, पण वाढायच्या कशावर ? असा पेच तिला पडला. घरात साधी व धड पत्रावळही नव्हती.

यतिमहाराजांनी साध्वीची अडचण जाणली. जवळचाच एक पाषाण घेऊन त्यांनी त्यावर प्रोक्षण करून प्राणचिन्ह काढले व भिक्षान्न वाढण्यास सांगितले. भक्तवत्सल यतींनी मोठ्या प्रेमाने कण्यांचे अन्न भक्षण केले. तृप्त होऊन त्यांनी तिला आशीर्वाद दिला. थोड्याच वेळात कुलकर्णी भिक्षेहून परत आले. त्यांना सर्व वृत्तांत समजला. दत्तमहाराजांची भेट झाली नाही म्हणून त्यांना वाईट वाटले. परंतु यतिमहाराज ज्या पात्रावर जेवले त्या पात्राची त्यांनी पूजा केली. त्या पाषाणावर शंख, चक्र, पद्म इत्यादी चिन्हांनी युक्त अशी हाताची पाच बोटे उमटलेली त्यांना आढळली ! हेच ते शिरोळचे भोजनपात्र. या पात्राची पूजा कुलकर्णी घराण्यात वंशपरंपरेने चालत आली आहे. प्रत्येक गुरुवारी पूजा, रात्री श्रींची पालखी - आरती इत्यादी कार्यक्रम होतात. दत्तजयंतीचा उत्सव मोठ्या श्रद्धेने करीत आहेत. श्री. भालचंद्र काणे यांनी भोजनपात्रावर रचलेले पद संबंधित लोकांना माहीत आहे. ‘शिरोळ ग्रामी विप्रागृहीं ते यतिवर श्रीगुरु आले । वास करोनि दत्त राहती सकला उद्धरिले, हो सकला उद्धरिले’ या पदात भोजनप्रसंगाचे यथार्थ चित्रण आले आहे. ‘हातीं कमंडलु दंड घेऊनि, नेसुनि भगवी छाटी । त्रिशूळ डमरू सुंदर साजे नासाग्रींही ती दृष्टी ।।’

हे दत्तमूर्तीचे वर्णनही वेधक आहे. प्रसिद्ध नायक, नट व श्रीस्वामीसमर्थांचे अनुभवी भक्त श्री. शंकरराव कुलकर्णी शिरोग्रामीच्या या कुलकर्णी घराण्याशी जवळून संबंधित आहेत.

३०. लोणी भापकर

“श्रीदत्तभुजी दत्तमंदिर” हे स्थान लोणीभापकर, तालुका बारामती, जि. पुणे या गावाच्या पश्चिमेस सुमारे ३ फर्लांगावर, अतिशय प्राचीन श्रीशैल्यमल्लिकार्जुन देवालयाच्या सन्मुख लगतच्या भव्य मोठ्या दगडी बांधलेल्या मंदिराच्या आतील पश्चिमभागी आहे. श्रीदत्ताच्यापादुकांची स्थापना शके १८३० चैत्र शुद्ध, रोजी गुरुवार सन १९०८ या दिवसाच्या समुहूर्तावर पहाटे ब्रह्मीभूत सदगुरू दत्तानंदसरस्वतीस्वामी महाराज यांनी केली. या देवळाची (शिखराची) उंची सुमारे ३० फूट असून औरसचौरस घेर २५X२५ फूट आहे. त्यामध्येच देवास प्रदक्षिणा घालण्याकरता व्यवस्था आहे. तसेच त्यांच्यामागे तीन ओवऱ्या बांधल्या असून देवळाच्या मागे बरोबर मध्यावर औदुंबर (कल्पवृक्ष) आहे. ओवऱ्यांचा उपयोग श्रीगुरुचरित्रपारायणाकरता व सेवेकऱ्यास रहाण्यास करतात. श्रीमंदिराचे पूर्वद्वार पूर्वेकडे असून मंदिराच्या आतील भागी मध्यावर श्रीदत्तपादुकांची स्थापना केलेली आहे. पादुकांच्या मागे सुमारे ४ फुटांवर उत्तम प्रकारच्या दगडी सिंहासनावर मध्यभागी श्रीदत्तमूर्ती बसविल्या आहेत. तिची प्राणप्रतिष्ठा शके १८५० मार्गशीर्ष १५ रोजी गुरुवार सन १९२८ या शुभदिनी सूर्योदयाबरोबर झाली. पूर्वेस दगडी मंडप तीनही बाजूंस आहेत. श्रीदत्ताची मूर्ती २।। फूट उंचीची मोहक असून प्रत्येक हातात आयुध दिलेली आहेत. मूर्ती संगमरवरी दगडाची जयपुराहून आणली आहे.

या दत्तस्थानाशी श्रीदत्तानंदसरस्वतींचा संबंध आहे. श्रीदत्त - श्रीनृसिंहसरस्वती - पूर्णानंदकृष्णानंद अशी त्यांची परंपरा सांगितली जाते. मल्लिकार्जुनमंदिर सदगुरु येण्यापूर्वी ओसाड व अत्यंत भयानक होते. देवाचे दर्शनास भीतीमुळे कोणीही जात नव्हते. देवालायाचे भोवताली फारच उंचउंच निवडुंग, सर्प व दाट झाडी होती. अशा त्या निवांत स्थळी सदगुरूंनी येऊन मुक्काम ठोकला. ही बातमी गावात पसरताच सर्व लोक त्यांचे दर्शनास येऊ लागले.

श्रीदत्तानंदसरस्वती यांचे जन्मनाव, राहण्याचे ठिकाण वगैरे काहीही माहिती मिळत नाही. इंग्रजांच्या राज्यात डांग देशातील बंडाळीचा बंदोबस्त करण्याकरिता, त्यांना एक मोठा सैन्यावरील अधिकारी म्हणून पाठविले. त्याच समयी श्रीअक्कलकोटच्या स्वामींची व त्यांची भेट झाली व लगेच उपदेशही मिळाला. अत्यंत नास्तिक असूनही स्वामींची व त्यांची दृष्टादृष्ट होताच त्यांचा सर्व नास्तिकपणा नाहीसा झाला. ते शरीराने चांगले धष्टपुष्ट, उंच व गौरवर्णाचे आणि अत्यंत करारी होते. लहान मुलांबरोबर खेळणे त्यांस फार आवडे. वानप्रस्थ स्वीकारल्यानंतर नेपाळ प्रांतातून फिरत फिरत ते दक्षिण भागात म्हणजे पुण्यास उतरले. त्यावेळी त्यांचे समवेत श्रीनृसिंहसरस्वती आळंदीचे, जंगलीमहाराज भांबूर्डा असे होते. सोमयाचे करंजे येथे ते आले व तेथून लोणीस प्रकट झाले शके १८३८ फाल्गुन व १११६ या वर्षी बुधवारी सकाळी ६ वाजणेचे सुमारास त्यांनी समाधी घेतली.

३१. नासिकरोड घैसासदत्तमंदिर

नासिक रोड स्टेशनपासून २११ किलोमीटर अंतरावर श्री. (कै.) महादेवराव सदाशिव घैसास ह्यांनी बांधलेले दत्तमंदिर आहे.

कै. काकासाहेब घैसासांचा जन्म सन १८९५ साली कुलाबा जिल्ह्यातील मेढे या गावी झाला. त्यांना बालपणापासूनच श्रीदत्तउपासनेची आवड होती. खरोखर श्रीदत्तमहाराज त्यांच्या पाठीशी सदैव होते. कमी शिक्षण असताना देवाच्या श्रद्धेने व कृपेने स्वतःच्या हिंमतीवर त्यांनी रेल्वेत अवघ्या सात रूपयांच्या पगारावर केबिन कॅंडिडेट म्हणून नोकरी मिळवली आणि ब्रिटिश राजवटीत देखील धडाडीने वरची अधिकाराची जागा मिळाली. इ.स. १९५० मध्ये ते 'असि. ट्रॅफिक मॅनेजर' म्हणून सेवानिवृत्त झाले.

नोकरीत असताना श्रीदत्तउपासना, श्रीदत्ताचे वार्षिक उत्सव करायचे त्यांनी कधी सोडले नाहीत. स्वतःचे एक तुमदार मंदिर असावे असे त्यांना सारखे वाटत असे.

नोकरीनिमित्त नासिक रोडला आले असताना त्यांनी एक एकर जमीन खरेदी केली. तेथे चारपाच खोल्या बांधल्या. हेतू हा होता की, तेथे पुढे राहून निवांतपणे श्रीदत्तसेवा करावी. परंतु त्या राहत्या जागी विचित्र अनुभव येऊ लागले. जोराजोरात दरवाजे वाजत, दगडांचे आवाज होत. हसण्याच्या आणि मनुष्याच्या विव्हाळण्याचा आवाज येई; परंतु व्यक्ती दिसत नसे. चौकशीअंती समजले की, ती जागा फार पूर्वी स्मशानभूमी होती; म्हणून काकासाहेबांनी जागा सोडण्याचा निर्णय घेतला. परंतु त्याच रात्री त्यांना दृष्टान्त झाला. स्वतः श्रीदत्तमहाराज स्वप्नात येऊन सांगून गेले की, 'ही जागा सोडू नकोस. त्या जागेचा उद्धार तुझ्याच हातून होणार आहे. तर दोन ठिकाणी औदुंबराचे झाड लाव.''

दत्तादेशानुसार काकासाहेबांनी दोन झाडे लावली. ती झाडे लावल्यापासून सर्व त्रास बंद झाला. त्या ठिकाणी प्रसन्न वाटू लागले. रात्री खडावांचे आवाज, तसेच उदबत्त्यांचा वास येऊ लागला. परत काही दिवसांनी दृष्टात झाला, 'औदुंबराशेजारी माझे मंदिर बांध.'

काकासाहेबांनी हीसुद्धा देवाची आज्ञा अंमलात आणली. मंदिर बांधले, परंतु दत्ताच्या मूर्तीचा प्रश्न उद्भवला. ही चिंतासुद्धा देवाने ताबडतोब मिटवली. त्याच सुमारास श्रीनारायणमहाराज (केडगाव) त्र्यंबकेश्वराच्या दर्शनासाठी नासिकला आले होते. त्यांची आणि काकासाहेबांची गाठ पडली. त्यांना जेव्हा कळले की, मंदिर बांधले आहे, परंतु दत्ताची मूर्ती बाकी आहे, तेव्हा ते म्हणाले, 'माझ्या स्वप्नात तुला दत्ताची मूर्ती द्यावी असा आदेश झाला आहे.' अशा प्रकारे सांगिल्याप्रमाणे त्यांनी एक फूट उंचीची स्वतःच्या जवळची दत्ताची मूर्ती काकासाहेबांनी दिली आणि त्या संगमरवरी मूर्तीची स्थापना सन १९४० साली श्रीदत्तजयंतीला करण्यात आली. त्या वेळेपासून श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव सुरू केला. हा उत्सव तीन दिवसांचा असतो. श्रीदत्तपूजा, श्रीसत्यदत्तपूजा, लघुरूद्र, श्रीदत्तजन्म, पालखीसोहळा असे कार्यक्रम तीन दिवस होतात.

हे उत्सव सुरू केल्यानंतर श्रीदत्तोपासना पूर्वीपेक्षा अधिक दृढतेने त्यांच्या मनात वास करू लागली. त्याचा परिणाम असा झाला की, महादेवरावांच्या अंगात दर गुरुवारी, उत्सवप्रसंगी, दत्तजयंतीच्या दिवशी दत्ताचा संचार होऊ लागला. त्या आवेशात असताना त्यांनी अनेकांची भूतबाधा व पीडा दूर केली. दररोज संध्याकाळी व सकाळी सायंसंध्या करून ते श्रीदत्ताचे पूजन करून भजनास बसत. हातात चिपळ्या, एकतारी घेऊन, मूर्तीपुढे उभे राहून श्रीदत्ताच्या भजनात एकतारीच्या सुरावर ते एकतान होत. २० नोव्हें. १९५५ रोजी अशाच एका पहाटेस हे दत्तभक्त, श्रीदत्ताची भूपाळी म्हणण्यात रंगून गेले असतानाच अचानक हृदयक्रिया बंद पडून दत्तमंदिरात श्रीदत्तचरणी विलीन झाले.

३२. माधवनगरचे फडके दत्तमंदिर

सांगली जिल्ह्यातील मिरज तालुक्यातील माधवनगर गावी शनिवार पेठेत फडके यांचे दत्तमंदिर आहे. मंदिरातील दत्तात्रेयांची मूर्ती पांढऱ्या संगमरवरी पाषाणाची असून तीन मुखी व षड्भुज आहे. बालरूप दत्ताची ही मूर्ती रंगीत असून मूर्तीच्या मागे गाय व पुढे चार श्वान आहेत. मूर्तीच्या पुढे लहानसा कट्टा असून त्यावर काळ्या पाषाणाच्या पादुका आहेत. मंदिर पूर्वाभिमुख असून दक्षिणेस विशाल औदुंबर वृक्ष आहे.

या मंदिराचे मालक वासुदेव विष्णू फडके हे सातारा जिल्ह्यातील रेव्हेंन्यू खात्यात नोकरीस होते; पण त्यांना काही शारीरिक पीडा असल्याने श्रीक्षेत्र गाणगापूर व औदुंबर येथे श्रीसेवेप्रीत्यर्थ त्यांनी दोन वर्षे काढली. नंतर प्रकृतिस्तव त्यांना लवकरच सेवानिवृत्त व्हावे लागले. गाणगापूर येथे श्रीसेवा करत असता त्यांच्या अंगात संचार होऊन श्रींची स्थापना करण्याविषयी त्यांना आदेश देण्यात आला. औदुंबर येथे असता मार्गशीर्ष महिन्यात एका रात्री फडके यांना श्रींना स्वप्नात येऊन स्थापनेची प्रेरणा केली.

शके १८६३ च्या माघ शुद्ध सप्तमीस दिनांक २३/०१/१९४२ रोजी यथाविधी माधवनगर येथील मंदिरात श्रींची स्थापना करण्यात आली.

गाणगापूर, औदुंबर, वाडीप्रमाणेच येथेही श्रींची त्रिकाळ पूजा होते. प्रसंग - विशेष मूर्तीस अलंकार घातले जातात. चातुर्मास सोडून प्रत्येक पौर्णिमेस श्रीदत्तप्रभूंची पालखी काढण्यात येते.

या मंदिरात रामनवमी, हनुमानजयंती, गुरुपौर्णिमा, श्रीपादवल्लभजयंती (गणेशचतुर्थी), गुरुद्वादशी, श्रीनृसिंहसरस्वतीजयंती (पौष शु. २) माघ वद्य ५ औदुंबर पंचमी असे उत्सव, समारंभ साजरे केले जातात. प्रभुस्थापनेचा वाढदिवस हा सर्वात मोठा उत्सव माघ शु. सप्तमी ते नवमी असा तीन दिवसांचा असतो.

३३. नगर येथील श्रीदत्तदेवस्थान

नगर येथील दत्तावतारी रामकृष्ण क्षीरसागर महाराज यांनी ११ मार्च १९७४ या दिवशी सावेडी मार्गावर श्रीदत्तात्रेयनिवासाची स्थापना केली. श्रीलक्ष्मीमंडप, वेदांत या भव्य वास्तू ट्रस्टने उभ्या केल्या आणि वेदविद्येच्या प्रसारास सुरूवात केली. सुमारे शंभर छात्रांची गुरुकुल पद्धतीने शिकण्याची सोय होईल अशी येथे व्यवस्था आहे. विद्यार्थ्यांची राहण्याची, जेवणाची, कपड्यांची, पुस्तकांची सोय येथे होऊन

वेदविद्येचे त्यांना पाठ दिले जातात.

वैदिकधर्म आणि संस्कृती यांचे रहस्य येथे छात्रांना अध्यापनाच्या मार्गाने स्पष्ट होते. पण १९८१ पासून दत्तजयंतीचा उत्सव वेदपाठकांच्या सत्काराने होऊ लागला. ट्रस्टतर्फे अनेक दुर्मिळ धार्मिक ग्रंथ, हस्तलिखिते यांचा संग्रह करून काहींचे मुद्रण व प्रकाशन करण्याची योजना आहे. भक्तांना दर्शनाचे वेळी क्षीरसागर जो धर्मोपदेश करीतात त्यांचे संकलन 'गुरुवाणी' नावाच्या पुष्पातून प्रकाशित होतात. धर्मशास्त्र आणि भक्तिमार्ग यांतील तत्त्वबोध, अमृतकलश या पुस्तकांच्या रूपाने प्रकट झाला आहे.

ट्रस्टतर्फे 'श्रीगुरुसेवा' या नावाचे एक त्रैमासिक प्रसिद्ध होत असते. अलिकडे डॉ.व.दि.कुलकर्णी यांच्या संपादकत्वाखाली हे त्रैमासिक निघत आहे. वेद, उपनिषद, महाभारत, भागवत, भगवद्गीता, ज्ञानेश्वरी, योगसूत्रे, भागवतधर्मीय संतांचे कार्य यांवर तत्त्वदर्शनात्मक लेख या त्रैमासिकात येत असतात. क्षीरसागरांचा धर्मसंवाद प्रत्येक अंकातून येत असतो. क्षीरसागर महाराजांचे अनुभवकथन, धर्मदर्शन याच अंकांतून भक्तांना उपलब्ध झाले आहे. अनुयायांच्या गुरुकृपेचे दर्शन 'श्रीगुरुगौरव' या ग्रंथातून होते. क्षीरसागर महाराजांनी वारंवार केलेला उपदेश उपदेशामृत नावाच्या खंडातून समाविष्ट झालेला आहे. त्यांच्या काही लेखांचे हिंदी, गुजराथी, कन्नड इत्यादी भाषांतून अनुवाद झाले आहेत. वेदकार्य सामान्य जनतेपर्यंत पोचावे अशी या आश्रमाची इच्छा आहे.

३४. शिवपुरी दत्तमंदिर

गुरुताई सुगंधेश्वर यांनी शिवाची व दत्तात्रेयांची उपासना दृढ व्हावी म्हणून इटाली खेडा (राजस्थान) येथे एक दत्तमंदिर बांधले. १९८० साली हे सद्गुरु वामन-दत्तमंदिर म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या मंदिरातील दत्तमूर्ती सुरेख आहे. दत्तमंदिरात पुढे अनेक सोयी निर्माण झाल्या. गुळवणी महाराजांचा आशीर्वाद पाठीशी होताच. एकलिंगजी व दत्तप्रभू यांच्या भक्तीचा प्रसार या स्थानातून सर्वत्र होत आहे. मंदिरात गुळवणी महाराजांची तसबीर आहे. सकाळ-संध्याकाळ पूजा, आरती, जप नित्यनेमाने होत असतो. प्रसंगी होमहवनही होते. या मंदिराच्या शेजारी १९९२ साली इटाली खेडा येथील शिवपुरीचे महत्त्व सर्व राजस्थानात पसरले. या देवस्थानाच्या काही योजना आहेत. भारत सरकारद्वारे मान्यता असलेले एक सेंटर पब्लिक स्कूल चालविण्याची योजना आहे. प्रसादेमामा यांचे एक हॉस्पिटल तयार होत आहे. उद्योगभुवन, कार्यशाळा यांचीही निर्मिती होणार आहे. शिवाय अध्यात्माचा एक महत्त्वाचा विभाग सुरू आहे. त्याशिवाय एक वृद्धाश्रम सुरू करण्याचा विचार आहे. दत्तभक्तीमध्ये नुसती देवपूजा नसून लोकांचे आरोग्य व शिक्षण यांनाही महत्त्व या केंद्रामध्ये दिले जाते. गुजराथी भाषेत श्रीगुरुचरित्र एकनाथ

ना. जोशी यांनी आणले आहे. वासुदेवानंदसरस्वती, रंगावधूत यांनी गुजराथमध्ये जसा दत्तभक्तीचा प्रसार केला त्याचप्रमाणे गुरुताई सुगंधेश्वर यांनी राजस्थानात हा प्रसार केला.

३५. जवाहरद्वीप (बुचर आयलंड)

मुंबईच्या पूर्वेस पोर्ट ट्रस्टच्या मालकीच्या जागेवर 'जवाहर' नावाचे एक बेट आहे. पूर्वी याला बुचर आयलंड म्हणत असत. या बेटासमोरच घारापुरी आहे. सन १८५७ मध्ये कोणी एक बाकाबाई नावाची राणी इंग्रजांनी या बेटावर स्थानबद्ध करून ठेविली होती. यावेळी बुचर नावाच्या इंग्रज अधिकाऱ्याच्या अलिकडच्या खाडीत बाकाबाई जरीमरीची पूजा नित्यनेमाने करीत असे. थोड्याच दिवसात तिच्या भोवती भक्तगण जमू लागले.

पुढे भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर हे बेट नाविक दलाच्या ताब्यात आले. औद्योगिक विकास होऊ लागला. लोकांचे येणे जाणे वाढले. जरीमरी आईचे एक छोटे मंदिर तयार झाले. पण आईने तेथे जाण्यास नकार दिला. पण १९५५ मध्ये विश्वस्तांनी या बेटावर दत्तात्रेयांची स्थापना करून त्याची पूजाअर्चा सुरु केली. पुढे दत्तात्रेयांची संगमरवरी मूर्ती आणून तिची प्राणप्रतिष्ठा केली. दत्तजयंतीचा उत्सव सुरु केला. कालांतराने या स्थानाचे महत्त्व वाढले. गुळवणी महाराज, तराणेकर महाराज, दत्तमहाराज कवीश्वर, गगनगिरी महाराज इत्यादींनी या स्थानास भेटी दिल्या.

सकाळ - संध्याकाळ आरती, गुरुवारी सामुदायिक भजन, पौर्णिमेस रूद्राभिषेक, दरवर्षी भंडारा-प्रसाद येथे होतो. भाविकांनी या स्थानास देणग्या देऊन त्याचे महत्त्व वाढविले. सन १९८३ मध्ये जरीमरी आई व दत्तात्रेय यांची दोन सुंदर मंदिरे तयार झाली. मंदिराजवळ सोनचाफा व पारिजातक यांची फुले शोभू लागली. आंब्याचे वृक्ष या मंदिराची शोभा वाढवितात. भाविकांना संतोष देणारे हे स्थान आहे.

३६. देवगड (नेवासे)

श्रीकिसनगिरी महाराज यांनी स्थापन केलेले देवगड हे देवस्थान दत्तात्रेयांचे म्हणून आजकाल उदयास आले आहे. प्रवरा नदीच्या काठी हे स्थान नेवाश्यापासून जवळच आहे. देवगड क्षेत्राचा विकास भास्करगिरी महाराज यांनी केला. दत्तमंदिर, शनिमहाराज, मारूती, मच्छिंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, नारदमुनी, मार्कंडेय, पंचमुखी सिध्देश्वर, माता पार्वती, गणेश, कार्तिकस्वामी इत्यादी स्थाने महत्त्वाची आहेत.

दत्तमंदिराच्या शेजारी किसनगिरीबाबा यांचे समाधिमंदिर आहे. औंदुबराच्या छायेत बाबांची

संगमरवरी मूर्ती शोभून दिसते. मूर्तीच्या खाली किसनगिरीबाबांची समाधी आहे. दत्तमंदिराच्या मागे भव्य पाकशाळा आहे. जवळच पाण्याची टीका आहे. महाराष्ट्र शासनाने येथे प्रवरानदीच्या काठी एक सुंदर घाट बांधला आहे. वनविभागातर्फे विपुल झाडे या ठिकाणी लाविली आहेत. जवळच एस.टी.स्टँड आहे. देवगडला प्रत्येक गुरुवार, एकादशी, दत्तजन्म, महाशिवरात्र, किसनगिरी महाराजांचा पुण्यतिथी उत्सव, पालखी सोहळा, नाथभागवताचे पारायण इत्यादी कार्यक्रम होतात.

३७. श्रीक्षेत्र डेरवण

अक्कलकोट स्वामींच्या परंपरेतील दिगंबरदास, वालावलकर इत्यादींच्या परिश्रमाने कोकणात डेरवण येथे एक नवे केंद्रस्थान निर्माण झाले आहे. कोकणात चिपळूण जवळ डेरवण नावाचे एक लहानसे गाव आहे. परंतु दिगंबरदास वहाळकर, सीतारामबुवा वालावलकर यांच्या प्रयत्नाने या गावाचा मोठा विकास झाला. दिगंबरदास व सीतारामबुवा यांनी पहाणी करून एका औदुंबर वृक्षाखाली एक दत्तमंदिर उभे केले. यज्ञयाग करून त्या ठिकाणी दत्तात्रेयांची मूर्ती स्थापन केली. त्यानंतर याच ठिकाणी सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टीने अनेक महत्त्वाच्या संस्था निर्माण झाल्या.

येथील समाधिमंदिरात श्रीस्वामी समर्थ जयजय स्वामी समर्थ असा जप सुरू झाला. गावकऱ्यांनी ज्ञाननाथांचे मंदिर बांधले. डेरवण येथे दोन विहिरी सिद्ध झाल्या. शेतीकडे लक्ष पुरविले गेले. बालवाडी सुरू झाली. ट्रस्टतर्फे गोरगरीबांना अन्नधान्य पुरविले गेले. विद्यार्थ्यांना वह्या-पुस्तके दिली गेली. येथे वैद्यकीय सेवा उपलब्ध झाली. दुतर्फा वृक्षांच्या रांगा तयार झाल्या. विठ्ठलराव जोशी चॅरिटी ट्रस्ट व वालावलकर ट्रस्ट यांच्या मदतीने एक अत्याधुनिक रुग्णालय व रोगनिदानकेंद्र स्थापन झाले. दिगंबरदास यांच्या प्रयत्नाने श्रीरामचंद्र, सीतामाई, लक्ष्मण, हनुमंत आणि अक्कलकोटचे श्रीस्वामीसमर्थ यांच्या मूर्ती तयार झाल्या. १९९७ पासून शिवजयंतीचा उत्सव मोठ्या थाटाने साजरा होऊ लागला. शिवजयंतीसाठी एक भव्य रथही तयार केला आहे.

डेरवण येथे इतर अनेक मंदिरे तयार झाली. याच परिसरात केदारनाथाची मंदिरे आहेत. सावर्डे, कुडप, हडकणी, कुठरे, येगाव, नायझी, आगवे इत्यादि गावांतील विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण सुलभ झाले. सीतारामबुवा वालावलकर चॅरिटेबल ट्रस्ट, गुरुसेवा मंडळ चॅरिटेबल ट्रस्ट यांच्या मार्फत ही सर्व कामे होत गेली. डेरवण येथील शिवसृष्टीची निर्मिती नवल करण्यासारखी आहे. हिंदुराष्ट्राचा मानबिंदू म्हणजे शिवाजीमहाराज, त्यांचा विसर डेरवणला पडला नाही हे विशेष महत्त्वाचे आहे.

३८. राक्षसभुवन येथील वरदसुत दत्तस्थान

मराठवाड्यातील बीड जिल्ह्यातील राक्षसभुवन या ऐतिहासिक क्षेत्रात अनेक महत्त्वाच्या घटना घडल्या आहेत. निजाम व पेशवे यांच्यांतील लढाई येथेच होऊन साडेतीन शहाण्यांपैकी एक विठ्ठल सुंदर मारला गेला. पौराणिक दृष्टीने हे स्थान महत्त्वाचे आहे. राक्षसभुवन हे दत्तप्रभूंचे आदिपीठ मानले जाते. प्रभु रामचंद्र यांना अत्री ऋषींच्या आश्रमातून याच गावी दत्तात्रयांचे दर्शन झाले होते. 'रक्षोभुवन माहात्म्य' नावाच्या संस्कृत ग्रंथात येथील शनीचे महत्त्व वर्णन केले आहे. येथे गौतम, अगस्ती, अत्री, दधीची इत्यादी ऋषींनी अनुष्ठान केले होत. येथेच ब्रह्मा, विष्णु, महेश हे देव अतिथींच्या रूपाने आले. यांनी अनसूयेच्या सत्त्वहरणाचा प्रयत्न केला.

अत्री ऋषींच्या आश्रमाजवळ वरददत्तमंदिर आहे. जवळच दधीची ऋषींचे दादेश्वर नावाचे महादेवाचे मंदिर आहे. येथेच दासोपंतांना दत्तात्रयांची कृपा झाली. त्यांनी राक्षसभुवन येथे बरेच दिवस अनुष्ठान केले. वरददत्तमंदिराची रचना आश्रममासारखी आहे. मंदिरावर शिखर नाही. दत्तस्वामींनी स्थापना केलेल्या दत्तमूर्तीची ख्याती एकमुखी व षड्भुज अशी आहे. दत्तात्रयांचा तिसरा अवतार म्हणजे दत्तस्वामी मानले जातात. 'दत्तलीला गुरुचरित्र' हा ग्रंथ केशव उर्फ बाबास्वामी यांनी लिहिला आहे. दत्तनाथ उज्जैनीकर हे याच मठाच्या परंपरेतील होते. बा.न.मुंडी यांनी दत्तनाथ उज्जैनीकर (ढोली बुवा) यांचे साहित्य व चरित्र लिहिले आहे. एकनाथ महाराजांपासून येथे आजपर्यंत नाथषष्ठी व दत्तजयंती हे उत्सव सुरू आहेत.

३९. दक्षिणेकडचे शुचिन्द्रम्

दक्षिण भारतात शुचिन्द्रम् हे एक दत्तात्रेयांचे स्थान प्रसिद्ध आहे. कन्याकुमारीकडे निघाले की जाताना नारळीच्या प्रसन्न बागा लागतात. नागरकॉईल पासून चार मैलांवर शुचिन्द्रम् हे लहानसे गाव आहे. येथील गोपूर फार दूरवरून ध्यानात येते. गावाभोवती असलेल्या निसर्गसौंदर्याने हे गाव डोळ्यात भरते.

मुख्य मंदिराजवळ एक मोठा पाण्याचा तलाव आहे. याला 'मंडपम्' असे म्हणतात. शुचिन्द्रम् येथे अनेक 'देवदेवतांचे' वास्तव्य आहे. दुर्गा, विनायक, हनुमान इत्यादी देवदेवतांचे येथे दर्शन होते. पण सर्वात महत्त्वाचे स्थान स्थाणुमल्लायन (शिव, विष्णु, ब्रह्मदेव) यांचे मंदिर आहे. स्थापत्यकला, चित्रकारी, कलाकुसर या मंदिरात पहाण्यासाठी आहे. मंदिराचे गोपूर १३४ फूट उंच आहे. पार्वती, सरस्वती आणि लक्ष्मी यांच्या मूर्ती लक्ष वेधून घेतात. मन्मथ, रती, अर्जुन आणि कर्ण यांचेही दर्शन येथे होते. नवग्रहांचे

स्थान येथील छतावर चांगल्यारितीने कोरलेले आहे. येथील प्रख्यात मूर्ती म्हणजे हनुमंताची होय. ही मूर्ती १८ फूट ऊंच आहे. आणि सर्वांचे लक्ष वेधून घेते. श्रीदेवी, भूदेवी यांच्या विष्णुसहित मूर्ती पहाण्यासारख्या आहेत. येथील नटराजही प्रसिद्ध आहे.

मुख्य मूर्ती स्थाणुमल्लअयन यांची आहे. या संबंधी एक कथाही प्रसिद्ध आहे. अत्रि व अनसूयेचे सत्त्व हरण करण्यासाठी ब्रह्मा, विष्णु, महेश येथे आले. त्यांनी अनसूयेचे सत्त्व हरण करण्याचा प्रयत्न केला. व शेवटी त्यांना बालरूपांत येथे राहावे लागले. एका वृक्षाच्या बुंध्याशी त्यांना निवास करावा लागला. मंदिरातील या वृक्षाचे दर्शन येथे होते.

आम्ही गेलो होतो तेव्हां मंदिरातील सरस्वतीच्या मूर्तिपुढे एक मोर पिसारा उभा करून नाचत होता. अगदी दोन तीन फुटांवर. त्याचे हे नृत्य मोठे आकर्षक वाटत होते. या मंदिरातील स्थाणुमल्लास वरण्यासाठी कन्याकुमारी हातांत हार घेऊन गेली अनेक शतके उभी आहे.

४०. नेपाळातील भटगाव येथील दत्तमंदिर

जगातील एकमेव हिंदुराष्ट्र म्हणून नेपाळची प्रसिद्धी आहे. राजधानी खाटमांडू भोवती अनेक हिंदू व बौद्ध देवतांचे दर्शन होते. मत्स्येन्द्राचे मंदिर, भैरवाचे मंदिर, कृष्णमंदिर, स्वयंभूनाथमंदिर इत्यादी देवतांचे दर्शन या नेपाळमध्ये होते.

भटगाव म्हणजे भक्तपूर. मध्ययुगीन स्थापत्याचे आणि कालकुसरीचे दर्शन येथे होते. येथील दत्तमंदिर एका झाडाच्या मुळाशी आहे. सन १४२७ मध्ये राजा यक्षमल्ल याच्या कारकीर्दीत हे मंदिर तयार झाले. पुढे पंचवीस, तीस वर्षांनी विश्वमल्ल या राजाने याची दुरुस्ती केली. मंदिराजवळ पुजाऱ्यांचा मठ आहे. जवळच गणपतीचे मंदिर आहे.

खाटमांडू या राजधानीपासून पूर्वेस नऊ मैलावर भटगाव आहे. आनंदमय या राजाने हे गाव वसविले. येथील दत्तमूर्ती एकमुखी आणि द्विभुज आहे. नेपाळमधील अत्यंत जागृत असे हे स्थान आहे. भटगाव येथील दत्तात्रेयांमुळे या स्थानास महत्त्व आले आहे. दलादन ऋषींनी या ठिकाणी तपस्या केली आहे. एकदा गोरक्षनाथ येथे येऊन गेले. त्यांचा अनादर गावच्या लोकांनी केला. म्हणून त्यांनी अखंड जलवृष्टी केली. सर्वत्र पाणीच पाणी झाले. लोकांनी दलादनांना प्रार्थना केली. त्यांनी दत्तात्रेयांना विनंती केली, हीच 'दत्तलहरी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. दत्तांच्या कृपेने येथील जलवृष्टी कमी झाली आणि

पीकपाणी चांगले आले. याची आठवण म्हणून भटगाव येथे 'दत्तात्रेयांचे' स्थान निर्माण झाले.

४१. दगडुशेठ हलवाई यांचे दत्तमंदिर

पुण्यामध्ये असलेल्या अनेक दत्तमंदिरांचा आपणांस परिचय आहे. रास्तेवाडा, सोमवार पेठेतील परांजपे यांचे दत्तमंदिर, हत्तीगणपती जवळील दत्तमंदिर, कर्वेरोड वरील वासुदेव निवासातील दत्तस्थान, कमला नेहरू-पार्क जवळील 'श्रीगुरुदेव दत्तमंदिर' अशी काही स्थाने महत्त्वाची आहेत.

लक्ष्मीरस्त्यावरून पूर्वेस निघाल्यावर बेलबाग चौकात उजवीकडे वळल्यावर दगडुशेठ यांचे दत्तमंदिर येते. या दत्ताची प्रसिद्धी फार आहे, दगडुशेठ यांचे गुरु इंदूरचे माधवनाथ महाराज यांच्या प्रेरणेने हे मंदिर १८९८ मध्ये तयार झाले. भाविकांना या मंदिराची ओढ नेहमीच असते. मंदिरात तीनमुखी दत्ताची मूर्ती आहे. पुढे चांदीच्या पादुका आहेत. मंदिराचा कारभार विश्वस्तांमार्फत चालतो. गणेशोत्सवही मोठ्या प्रमाणात होतो.

या मंदिराच्या निर्मितीमागे एक कथा आहे. दगडुशेठ यांची दोन मुले निवर्तल्यावर त्यांना उदासीनता प्राप्त झाली. आपले कुळ अजरामर कसे होईल ? या चिंतेत ते होते. परंतु माधवनाथांनी त्यांना गणपतीची मूर्ती स्थापन करण्यास सांगितले. पुढे त्यांच्या पत्नीने दत्तात्रेयांच्या मंदिराची निर्मिती केली. मूर्ती जयपुराहून आणली आहे. या मंदिरामुळे दगडुशेठ यांचे नाव सर्व महाराष्ट्रात प्रसिद्ध झाले आहे.